

Ծ Ա Ղ Ի Կ

Ազգային, Գրական և Քաղաքական

ԿԻՍՏԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏ

ԽՍՐԱԳՐԱԳԵՏ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Նոր Շրջան

ԹԻՒՆ 10

1 Յուլիս 1895

Հիշուցե՛ք ձեր միտքն ու սիրտը
որչա՛փ այ շայն ըղբան :
ԿԷՕԹԷ

ԲՈՂԱՆԴԱՆԻ ՈՒԹԻՒՆ

Նորեւ զպրոցները
Հաստատութիւնը
Առաջարկ մը
Քաղաքացիներ (Վանի ատենդութիւն)
Կրօնի Հայոց մէջ
Ազգագրական թերթ
Քո յիշատակդ էր ան (արձակ (Բերքուած)
Գրեւ. — Հ. Ղ. Աղիւստի Հայրապետ
Խաւարին մէջ. (Հանրեւու կեանքէն)
Մեր կեանքէն. — Իզմիրեանց հանդէսը. — Քալլ մը
Հայ զրականութեան մէջ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ
Յ. ՄՐՍՐԵԱՆ
Դ. Խ. — Ա. Զ.
ՇԱՔԱՐ
ԴԱԻԻԹ ԽԱԶԿԵԱՆ

ՀՐԱՆԴ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ
ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ
ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Օ. ՊԻՇԱԿԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ն Ճ ՄՐԱՄԵԱՆ

Ձագմագմաբար-Սոգուշու, Յա՛յրեան խան, թիւ 10

1895

THE HISTORY OF THE CITY OF BOSTON

FROM THE FIRST SETTLEMENT TO THE PRESENT TIME

BY
JOSEPH NEALE

IN TWO VOLUMES

VOLUME II

NEW-YORK:

JOSEPH NEALE, 10 NASSAU ST.

AND
J. B. LEECH, 10 NASSAU ST.

1846

Ծ Ա Ղ Ի Կ

Ազգային, Գրական եւ Քաղաքական

ԿԻՍՍՍՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Պ Ե Տ

Ա Ր Շ Ա Կ Զ Օ Պ Ա Ն Ե Ա Ն

Նոր շրջան

Թիւ 40

4 Յուլիս, 1895

ՆՈՐ ԷՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Ա.

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ամէն անգամ որ ամառուան տաքերը գան ու քննութիւններն ալ սկսին, մեր դպրոցներուն վրայ գէշ խօսեցւոյ փափաք մը կը գգամ: Ուսանողի կեանքիս չարչարանքները կը յիշեմ, ու գաղափարը որ այս միտքն ու մարմինը հալեցնող, այս կամքը ջլատող եւ ուժերը լիկեցնող տաքերուն, երիտասարդ տղաքներ ստիպուած են՝ տետրակներու դէպի մը մէջ ընկղմած՝ ուղեղին քրտնցնել, դպրոցները ատել կուտայ ինծի:

Ինչ կ'ուզեն ըսեն, գարնան եղանակին դպրոցի մէջ փակուիլը եւ ամառ ատեն ֆինուքիւն ճալը ինծի այն անիմաստ բռնադրօսումներէն մէկը կը թուի զոր մարդկային ընկերութիւնը ինք իր վրայ դրած է: Առանց ապահարդանի ամուսնութեան, կուսակրօնութեան ու պահքի խումբէն է: Գարնան ատեն, կեանքը պարտէզներու մէջ ամենէն բնական կտուցայ ինծի, եւ ամառը՝ չեմ երեւակայեր որ մարդ կարենայ ուրիշ տեղ ապրիլ բայց թէ խոտերու մէջ, վաղու ջրի քով՝ եթէ ոչ ծովուն մօտ:

Կատակի համար չեմ ըսեր ասոնք, ոչ ալ Ռուսոյի հովեր առնել է միտքս՝ քաղաքակրթութեան դէմ խօսելով ու բնութեան կեանքին հրաւիրելով: Մեր Շամտանձեան բարեկամը հոս իսկ բացատրեց թէ քաղաքակրթութիւնը բնութեան դէմ մեղանշում մը չէ, այլ բնական հետեւանք մը մարդուն պէտքերուն: Կարգալը այնչափ բնական է մարդուն որչափ հերկելը, խոկալը որչափ սիրելը, եւ մարդուն խօսքերուն այդ այլազան ուղղութիւններով զարգացումն է որ կեանքը ամբողջ ու կատարեալ կ'ընէ. նոյն իսկ իմ երազս էր որ մարդ հերկէր, սիրէր, խոկար ու կարգար միանգամայն, համայնադիտական միտքի հետ՝ համայնակեցական կեանք ունենար: Միայն թէ, այդ բոլոր ուժերուն զարգացումը բնութեան համաձայն պէտք էր ըլլային. գիտենք որ չորս եղանակներուն մէջ ալ սիրել կարելի է, բայց ամառը մոտաւորական յոգնութիւններ ունենալը այնչափ անբնական է որչափ ձմեռը՝ երկիր հերկելը: Զմեռը հէքեաթներուն, ընթերցումներուն ու խօրունկ խօկումներուն ատենն է. միտքը՝ սառէ մթնոլորտի մը մէջ սեղմուած, սուրցած, մորակուած, իր բոլոր ուժերուն տէրն է նաակնաշու համար: Բայց հազիւ դարունը գոյ, եւ ծաղիկները ելլեն ու սիւքերը թեւ առնեն, միտքը՝ դինով կապոյտէն որ հիմա շատ կապոյտ է, ցրուած՝ ծաղիկներուն վրայ որոնք շատ աղւոր են, բնութեան երկտասարդ գեղեցկութեան մէջ թուլցած, պիտի չկրնայ արդէն, թէեւ դեռ զով ու ամփոփ, ինքզինքը բալորանուէր տալ մեաժուսի կեանքին: Գարնան՝ կարգալ՝ երբ սիրելը այնչափ անուշ է . . . : Դիտե՞ր էք արդէն որ այն եղանակն ուր ամենէն դժուար է միտքը ձիգ ուղարկութեամբ գրքին կամ դասին սեւեռել, այդ սատանորդի դարնան եղանակն է, այնչափ խռովիչ: Ըյսը, մայիսի օրերուն ադամանդէ ըյսը՝ ուր երկնքին շափիղան ու արեւուն ոսկին հալած են, պատուհաններէն ներս կը ծաւալի, դասարանը կ'ողողէ, իրերուն կուտական փայլուններ կուտայ, դասատուին կիսագէմքը ըյսով կը ներկէ, եւ ուրախութիւն մը կը բերէ օդին մէջ՝ ուր մտածումը բռնի երազանքի կը փոխուի. տղուն մատը կը դանդաղի թուղթին վրայ, ըյսը իր միտքը կը խողովտցնէ. ան, պատահանին առջեւ երեքացող սա ծառին կանանչը. ու աչքը՝ ակամայ՝ տախտակէն ուր թուանշաններ, բանաձեւեր կամ անուններ կը գծուին, դուրսի ըյսին կ'երթայ, ու երկնքին, ու կանանչին, որոնք բոլոր թիւերէն վեր են ու բոլոր բանաձեւերէն: — Իսկ ամառը, երբ միջոցը թմրի անշարժ տաքէն, ու միտքը՝ չոգիացած՝ քնանալ ուզէ, բանաձեւերը պարզապէս զարչելի կը դառնան ու թիւերը ծիծաղելի:

Ամառն է որ Ռապէի բառատուրը ինձի պաշտօնի կուգայ: Իր անմահ Բանդակոյիւնին պատմութեան մէջ, Մէօտունի մարդուկը կը ցուցնէ իր դաստիարակութիւնն ըմբռնելու եղանակը, եւ կը տեսնենք

որ քնական ուսուցման մէթոտ մըն է, ուսանողներու բերին ջուրերը վազցնելու չափ համեմ. ոչինչ՝ բռնապետիկ. ամէն բան փափաքին, պէտքին ու վայրկեանին համեմատ. պզտիկ Բանդակուիւնը, հեռու դըպրոցի մը պատերուն մէջ բանտուելէ, իր բարեկամ ուսուցիչն ունի տանը մէջ, ու առտուընէ մինչեւ իրիկուն կը խօսակցին, կը խաղան ու կ'ուսանին, ու խաղալով կ'ուսանին, եւ ուսանելով կը խաղան. վայրկեանն ու դէպքերն են որ իրենց նիւթը կ'ընծայեն ուսումնասիրութեան, եւ ընթերցումներն ու խօսակցութիւնները իրենցմէ առաջ քիչ մը մարմնամարզ ունին կամ պարտէզին մէջ պտոյտ մը, իրենցմէ յետոյ քիչ մը երաժշտութիւն, եւ ամենուն մէջտեղը փառաւոր ճաշ մը: — Ասիկա անշուշտ քիչ մը շատ եպիկուրեան ըմբռնում մըն է ուսանողական կրօնքի, եւ պիտի չիրագործուի երբեք, այն պարզ պատճառով որ այս ողորմելի հողագունտին վրայ աղքատները շատ բազմաթիւ են:

Մի՛ միակ անգամ մը այդ երազը իր մօտաւոր իրացումը գտաւ, եւ այն անբաղդատելի Յոյներն էին որ այդ հրաշքը գործեցին: Գիտէ՞ք աւելի սրտաշարժ, աւելի պաշտելի բան մը քան հելլեն պատանիները որոնք Ակադեմիային պարտէզներուն մէջ, երկնքի տակ ու կանանչներու մէջ, բաց օդին, պտըտելով, աստուածային Պղատոնին խօսքը կ'ըմպէին:

Դառնալով մեր դպրոցներուն, — որչափ ալ դառն ըլլայ ատուիկ աշխարհէն մինչեւ մեզի էջքը, — այդ ռապլէական խոհալին գործադրութիւնը պիտի չուզէի տեսնել հոն անշուշտ, ոչ իսկ Պղատոնեան ծաղկաճեմ խօսակցութեանց հաստատումը, որ սակայն անկարելի չէ: Ինչ որ կ'ուզեմ, ինչ որ շատ լրջօրէն կ'ուզեմ, սա է որ մեր դպրոցական կեանքին աւելի քնական ուղղութիւն մը տանք:

Դպրոց ըսելով՝ կը հասկնամ բոլորն ալ, բարձրագոյններն ու նախնականները, որոնք ամէնքն ալ նոյն յոռի դրութեան մէջ են, բայց մանաւանդ աչքի առջեւ ունիմ նախնական դպրոցները, մեր թաղերուն (ու գաւառներուն ալ) ազգային վարժարանները, կրթութեան այն յարկերը, ուր ամենէն աւելի ստուար թուով տղաք կը գտնուին, եւ ամենէն թարմ տարիքովները:

Կ'ուզէ՞ք որ մտնենք այդ դպրոցներէն մէկը: — Ենթադրեցէք որ տաք օր մըն է, — այսօրուան պէս, եւ արդէն բալն ենք վարժարանին. կը տեսնէք — գրեթէ միշտ — մէկ կողմը՝ ճեմիչները՝ դարչահոտութեամբ մը որ քաշուիլ չգիտեր, միւս կողմը՝ անոնց դիմացը՝ իրր անոնց բնախօսական զոյգը՝ ճաշարանը, ան ալ ճենճարոյր: Սրտերնիդ խառնուելով. փափաք կ'ունենաք վեր ելլել փութալու, եւ եթէ չէք ուզեր աչք մը նետել տնտես արպարին վրայ, որ տղոցը անկրթութիւն (եւ հայհոյութիւններ ալ) սորվեցնելու մասնագիտութիւնն ունի՝ հակառակ

յաճախ շատ բարի մարդ ըլլալուն, կը փութաք վեր ելլել, եւ աղէկ կ'ընէք:

Սրահը. — Աւելի կամ նուազ աղտոտ (աւելի՝ աւելի քան թէ նուազ) երկայն սենեակ մը, զոր գրասեղանները, աշակերտի գլուխներով ուղկուղուած, կը շերտաւորեն: Դիմացը, պզտիկ՝ բարձրաւանդակի մը վրայ, զրասեղանը կայ կառավարչին որ հոն է, գաւազանով մը տախտակը ծեծելով՝ լռութիւն հաստատելու համար, կամ աշակերտի մը երեսն ի վեր պողչտալու վրայ. սոսկալի խժղուք. տղաքը ոտքի վրայ են, կամ նստած տեղերնին իրարու հետ խօսելու զբաղած. անկարելի չէ որ սրահը մտնելու ատեննիդ, ետեւէդ սանդուղէն վեր ելլող տղայ մը ձեզ՝ մշտելով ներս չխուժէ, մինակ, կամ ուրիշէ մը հալածուած: Աւելի հաւանական է որ տղաքը աղտոտ ըլլան, երեսնին, ձեւքերնին, հագուստնին աններկայանալի վիճակի մէջ, եւ ամենքն ալ եթէ չարածճիւթիւն մը ընելու վրայ չեն, թոյլ ձանձրոյթի մը մէջ են, տաքէն ասուլցած, պատուհանէն դուրս՝ աչքերնին պաղած՝ կամ գրասեղանին վրայ պառկած՝ ոչխարի մակաղու մով, ոմանք ալ քնացած: Դիզուած շնչառութեան հոտ մը կայ՝ հակառակ բաց պատուհաններուն. խղղուելու աստիճան փոշի՝ եթէ դադար է եւ տղաքը կը վազվաւտեն. ու ծանր տաքութիւն մը անշնչելի կը դարցնէ սենեակին օդը: Տղաքը՝ այցելու տեսնելով՝ երկրաշարժի ժխտով մը ոտքի ելլեն, ու կառավարիչը ծայրայեղ փափկութիւններով ձեզի քաղաքավարութիւններ կ'ընէ: Զանձրացած, եթէ զթուփիւն մը չզգաք այդ խեղճ վանդակուած պըղտիկներուն համար որոնք այդ տաքին՝ անշարժութեան ու մտքի յոգնութեան դատապարտուած՝ կը տխմարնան, դասարան մը կ'անցնիք: Տեսարանը աւելի տխուր է հոն: Տաքը՝ այդ պզտիկ խցիկին մէջ՝ աւելի հոծ է. տղաքը, երեսնին կարմրած, քրտինքի մէջ, տհաղին ճիգ մը կ'ընեն մոտիկ ընել կարենալու համար դասատուին, որ ինք ալ թուլցած՝ մրախող ծայնով մը դաս կուտայ կամ աւելի ճիշդ՝ դաս կը հարցնէ (զրքէն) քան դաս կը խօսի: Տղաքը դասերնին կը մրմռան ձանձրացած շեշտով մը՝ որ սիրտ կը շարժէ:

Սրանեղութիւն կ'ունենաք, ոչ միայն տղոցը Ֆիզիքական տանջանքէն, այլ միանգամայն, ու մանաւանդ, դաստանդութեան տնօգուտ, անիմաստ եւ սխալ եղանակէն: Ու դուրս կ'ելլէք, շունչ առնելու համար:

Ասիկա պիտի տեսնէք՝ թողային ու եւ է դպրոցի մէջ: Ասիկա՝ այս ունիս ամսուան մէջ ուր տաքերը արդէն բաւական ձանձրանալի են, եւ յատկա՝ յուլիսի մէջ ալ: Ամբողջ յուլիս ամիսը մեր թաղային դպրոցները բաց են, եւ տղաքը դաս կ'առնեն, կը գրեն, կը նիհարնան, կը կը կարդան, կը քրտնին, եւ կ'ատեն դպրոցն ու դասատուն: Եւ յուլիսի վերջը, տաքերուն ամենէն սաստիկ միջոցին, այն քաւարանէն

կ'անցնին որ գրաւոր քննութիւնն է եւ այն դժուարէն որ բերանացի քննութիւնն է։ Չեմ ծանրանար բերանացի քննութեան վրայ, որ կատակերգութիւն մըն է մեր թաղային դպրոցներուն մէջ, եւ կ'աւելցնեմ որ այդ սոսկալի յոգնութիւններէն յետոյ, երկու շաբաթուան ծիծաղելի արձակուրդէ մը ետքը, դպրոցը կը բացուի նորէն, օգոստոս 15 ին։ — Խուժդճճ, խուժդճճ է ասիկա։

Քննութեանց ու արձակուրդի խնդրէն սկսելէս չի հետեցնէք թէ միակ լուշն են ատոնք՝ մեր դպրոցական խնդրին։ Անոնցմէ սկսայ իրրեւ ամենէն խոշորէն, աչք մտնելու չափ խոշոր։ Ատոնք տրամաբանական պատկումն են ամբողջ սխալ դրութեան մը որ դպրոցական բովանդակի կեանքը կ'ապակեանէ։

Մեր դպրոցներուն մէջ, կեանքը շինուած է այնպէս որ մարմին, հոգիին եւ մտքին առողջութիւնը տկարանայ փտտի։ Գիտէք ինչ է մեր դպրոցականներուն օրական կեանքը, տարուան բոլոր օրերը, ամառ ձմեռ. առտուն կանուխ դպրոց երթալ, 7—8 ժամ դիզուած մնալ, անշարժ, դասերով զրադած, ցորեկուն մէկ ժամ դադարով միայն զոր արեւով այրած պարտէզի մը մէջ պէտք է անցնեն կամ սրահին փոշիներուն մէջ՝ եթէ պարտէզ չունի դպրոցը։

5—6 ժամ դաս օրական։ Ասիկա միշտ, մինչեւ մեծ քննութիւնը։ Ոչինչ որ կտրէ այս միօրինակութիւնը, որ համ դնէ այս բռնագրօսու մին մէջ, ոչինչ որ տղայը սիրտը ճշմարտապէս կապէ այդ կեանքին զոր կը կրեն աւելի քան կը սիրեն։ Ի՞նչ տարբերութիւն, խնդրեմ, թիապարտի, կամ գոնէ՝ զործաւորի կեանքէն։ Մի յիշեցնէք ինծի «լեռ ելլել»ները որոնք հալուադէս շնորհի պէս բաներ են, կամ դպրոցական հանդէսները (պարզեւարաշխութիւնն ալ մէջը) որոնք ճառերու անմարսելի շարք մըն են աւելի քան զուարթութեան առիթ մը աշակերտներուն։

Անհուն, ծանր, ճնշող ճանճրոյթ մըն է որ կը խմորէ կեանքը մեր դպրոցներուն մէջ։ Ո՞վ մեզի եկեր կրկներ է «պատանութեան ոսկեղինիկ օրեր» լալատրութիւնը, ոսկեղենի՞կ. կապարէ՛ մանաւանդ։ Տղաքը դպրոցէն կ'ելլեն, մէքստած, լիթացած, ջնջուած՝ եթէ արդէն միջակ մտքեր են, կամ անդիմադրելի տրամութեամբ մը, վաղահաս կեանքի զգուանքով մը մթնշաղ։ Առողջ մնացածները, ատոնք այն ստատնիկներն են որ բնութենէն շատ կրակ ունին երակներնուն մէջ եւ չեն թուովր, անոնք որ դաս չեն սորվիր, կառավարիչին քիթին կաւիճ կը նետեն, եւ ամենէն սրամիտներն են։

Յաւալի բան մըն է որ այս ճահիճին մէջ ձգած ենք մեր ուշիւ, մեր թարմ, մեր կայտառ սպտանեակներուն արեւը ցամքիլ։ Այս ողբալի կաութենէն զանոնք հանելու համար, մինչեւ Ռապէ կամ Պլատոն եր-

Թալու պէտք չիկայ, մինչեւ գերմանական կամ ֆրանսական մանկավար-
ժութեան մէթոտները հեռանալու ալ պէտք չիկայ, կը բաւէ քիչ մը
ողջմտութիւն ու քիչ մը բարի կամք ունենալ: Ու նախաձեռնութիւն
մանաւանդ:

Ահաւասիկ ինչ որ կ'առաջարկեմ դպրոցի զուլա եղող հոգաբարձու-
թեանց, որոնք ինքնին՝ առանց ո եւ է արտաքին օգնութեան՝ կրնան
այս բարեփոխութիւնը մտցնել մեր դպրոցներուն մէջ: Ուսումնական
խորհուրդի լարեկամներս՝ պիտի հաճէի՞ն արդեօք վայրկեան մը աչքեր-
նին վեր առնել կազմական կոնսնագրին ընթերցումն ու ինծի ականջ
դնել:

Պէտք է դպրոցական կեանքը աւելի առողջապահիկ ընել եւ աւելի
զուարճալի. անոր մէջ շարժում դնել, հաւատարակուել անոր մէջ մտքի
յոգնութիւնն ու մտքին հաճոյքը, մտքին զարգացումն ու մարմնոյն
զարգացումը:

Մեծ ծախքեր պահանջող, դժուարին խոչընդոտներ յարուցանող
նորամուծութիւններ չեն որ աչքիս կը ներկայանան: Եւրոպական վար-
ժարանի մը առողջապահիկ շինութիւնը պիտի չնկարագրեմ, ցուցնե-
լու համար թէ մերիները տղաքը հիւանդ ընելու ս'ըջափ յարմար են,
պիտի չպահանջեմ որ իսկոյն օգտւէտ բարձունքներու վրայ, կամ
ծաղկազարդ պարտէզներու մէջ լուսաւոր ու լայն դպրոցներ կառու-
ցանելու ելլենք: Մեր Բսակը կը ճանչնամ: Բայց սա մէկ երկու պարզ
բանք, առանց ո եւ է ծախքի, կամ թեթեւ ծախքով մը, եւ իսկոյն,
վաղն իսկ, կրնանք գործադրել:

Ահաւասիկ.

1. Մարմնակրթական վարժութիւններ ընել տալ տղոցը, ամէն օր,
իրիկուան արձակուրդէն առաջ. ո՛չ գործիքով մարմնամարզը, ՚որ
անհրաժեշտ չէ, եւ որ ծախքի կարօտ է, այլ նախնական մարմնա-
կրթանքը, որ մարմնական շարժումներու մէջ կը կայանայ, եւ զոր կա-
ռավարիչը կրնայ վարել, մարմնամարզի դրքի մը հետեւելով:

2. Երգ ու սար, ամէն օր, ցորեկուան ժամ մը դադարին: Երգը
կենսական, անհրաժեշտ կը գտնեմ որ եւ է դպրոցի համար, ամենէն
կարեւոր դասին չափ կարեւոր, այնպէս որ անոր համար ծախք իսկ պէտք
է յանձն առնեն բոլոր դպրոցները: Պզտիկ ամսական մը երգի ուսուցչի
մը, եւ տղաքը ծանօթութիւն կ'ունենան եւրոպական ձայնադու-
թեան վրայ, (կնիադրելով որ մեր ձայնադուութիւնն արդէն պէտք է
գիտնան, եկեղեցական երգեցողութեան ուսուցիչ մը գտնուելով ամէն
վարժարանի մէջ). ամէն ցորեկ, ճաշէն յետոյ, տղաքը երգելու են: Պէտք
կա՞յ ըսելու թէ ի՞նչ նորոզիչ ուժ մըն է երգը, եւ ի՞նչ զուարթութիւն
ի՞նչ աշխոյժ կրնայ դալ անկից տղոցը մտքին ինչպէս հոգւոյն: — Գալով

պարին, բնաւ ծախքի պէտք չեմ տեսներ. ամէն դպրոցի մէջ, միշտ կը գտնուին տղաք որոնք տունէն սորված են պարել. անոնց առաջնորդութիւնը կը բաւէ միւսներուն պար սորվեցնելու: Եթէ ատ ալ պակսի, կրնան տնտես խաղալը կանչել ու անոր պաշտօն տալ որ գաւառական պարեր պարել տայ տղոցը. ինչո՞ւ չէ, աւելի աղէկ նոյն իսկ :

3. Պոռոյտներ ընել տալ, գարնան ու աշնան՝ շաբաթը մէկ անգամ, ամառը՝ աւելի յաճախ: Այդ պոռոյտներուն համար կանոնաւոր մարմնակրթական խաղեր սարքել, եւ զանոնք ընդմիջել երգով ու պարով: Ամառները՝ ամբողջ օրով, հեռու տեղ, դաշտերու մէջ կամ ծառաստան մը տանիլ տղաքը, երբեմն ուսուցիչներն ալ մէկտեղ, կանանչներու վրայ ճաշելու, որպէս զի մտերմօրէն ու ազատ կարենան խօսակցիլ ուսուցիչներուն հետ, եւ որպէս զի խաղալով, կորով ժողովն:

4. Դպրոցական հանդէսներ կազմակերպել, ձմեռուան համար մանաւանդ: Վարժարանին մեծ սրահին մէջ, խօսելու վարժութեան համար՝ տտենաբանութեան, վիճարանութեան եւ ոտանաւորի արտասանութեան փորձեր, դպրոցին տեսուչին հսկողութեամբ ու վարումով, այս ամէնքը երգով, պարով եւ մարմնակրթական փորձերով ընդմիջուած:

Երբեմն ալ, ինչպէս Ծնունդին ու Զատիկին, պզտիկ թատերական ներկայացում մը պատրաստել, զաւելտ մը կամ իրական տեսարաններու շարք մը, եւ ծնողքներու, բարեկամներու եւ այցելուներու ընտանեկան շրջանակի մը մէջ, խաղցնել:

5. Վերջապէս, տղաքը փրկել ամառ ատեն դպրոցը փակուելու եւ մանաւանդ յուլիսին քննութիւն տալու բարբարոս տուայտանքէն: Իմ երազս էր տարեկան շրջանը խախտել տեղէն ու զանի տանիլ նոյն իսկ տարուան բնական շրջանին պատշաճեցնել, կաղանդին սկսիլ զայն եւ դեկտեմբերին վերջը աւարտել, քննութիւնները կատարել դեկտեմբերին, ուր ցուրտերն այնչափ յարմար են տղոցը միտքը պիտի ու սեղմ պահելու, պարզեւաբաշխութիւնը կատարել կաղանդին, ու քանի մը չարթուան արձակուրդէ մը ետք սկսիլ նոր տարեշրջանը, նոր տարիին հետ:

Ասիկա դժուար է եւ անպատեհութիւններ ունի: Բայց գոնէ կարելի է այդ անտանելի քննութիւնները քիչ մը կանուխ ընել: Նախ, պէտք է միայն շրջանաւարտ կարգը ենթարկել քննութեան. ուրիշ անգամ գրած եւ արդէն այն սպուշ եւ անբարոյական ազդեցութեան մասին զոր քննութիւնն ունի մեր դպրոցականներուն վրայ, — ամբողջ տարին չախտալիլ եւ քննութեան մօտ, հապճեպով, միտքը թխմիլ քննութեան համար պէտք եղած ծանօթութիւններով, եւ քննութեան փորձանքն անցընելէ յետոյ՝ մուռնալ նորէն, — քննութեան համար

աշխատելու Լաւազոյն է որ ամէն ամիս գրաւոր քննութիւն մը կատարուի, ինչ որ պիտի դիւրացնէ տղուն՝ տարեշրջանին վերջը մեծ քննութիւնը, որ նորէն գրաւոր պէտք է ըլլայ, մի միայն գրաւոր: Շրջանաւարտները միայն, վկայական ստանալու համար բերանացի քննութիւն մը կ'անցընեն, եւ այդ քննութիւնն ալ՝ Ուսումնական Խորհուրդին տուած մէկ լաւ ու նոր որոշումին համեմատ՝ ուսուցիչներու յանձնարարութիւն մը առջեւ եւ ոչ թէ հոգաբարձուներու, դասատուներու եւ ծնողքներու քմածին եւ չուարեցնող բազմութեան առջեւ: Արդ, թէ՛ չրջանաւարտներուն բերանացի քննութիւնը, թէ՛ միւս կարգերուն գրաւոր քննութիւնը պէտք է, ի սէր ինչ բանի որ կ'ուզէք, չձգել այդ հասարակածային յուլիս ամիսին: Պէտք է կատարել զայն մայիսին մէջ, կամ առ առաւելն յունիսին սկիզբը: Գալով արձակուրդին որովհետեւ անկարելի է երկու ամիս փակ պահել թաղային վարժարանները (պիւտճէի խնդիրներու համար զոր գիտեմ), գոնէ յուլիսը, Պոլսոյ մէջ տարուան ամենէն տաք ամիսը, պէտք է ամբողջ արձակուրդի նուիրել: Օգոստոսին, եթէ ստիպուած ըլլան դպրոցը բանալ, պէտք է դասերը չսկսիլ, տղոցը տետերը ընթերցումներով ու խօսակցութիւններով անցընել տալ, մեծագոյն մասը յատկացնելով խաղերու, երգի, մարմնամարզանքի եւ սպորտներու: Այդ ամսուն կարելի է ամենամեծ օգտակարութեամբ նորութիւն մըն ալ մտցնել մեր դպրոցներուն կեանքին մէջ. չաբաթը անգամ մը կամ երկու, ճամբու ծախքը տղոցը վճարել տալով, պտտցնել զանոնք Պոլսոյ գլխաւոր թաղերը, քաղաքին մեծ շէնքերն ու վայրերը ցուցնել ու բացատրել անոնց:

Առաջարկներուս այս վերջին մասը տարօրինակ պիտի երեւայ մեր սովորութեամբ մտքին: Ինծի համար՝ դժուար է միայն: Ասոնք ամբողջ գործադրելու համար, ուշիմ ու իրենց դործին դիտակից մանկավարժներու պէտքը կայ: Ունինք զանոնք: Հոս՝ կը զայնք կրթական խնդրին ջիղին. եւ ասոր վրայ է որ պիտի խօսիմ երկրորդ յօդուածի մը մէջ:

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ⁽¹⁾

Ճշգրիտ գիտութեանց սահմաններուն վրայէն, կրնէ Հիմնուիլ, իբրեւ բարձրագիւր եզրերի մը վրայէն՝ մեր մահկանացու հայեացքը կախարժի Թռչիլ գէպի հեռաւոր գաւառները : Հոնկէ տեսնուած կրկնեւեղումները կարելի է որ պատահեալ ըլլան . բայց այդ պատահանքներն իսկ՝ Քրիստոսէն շատ աւելի Քանաւեանց բնակիչներուն տեսնել կարժամ պատիւ պատկերներուն պէս՝ կրնան պատճառ ըլլալ իրական նոր աշխարհի մը գիտելու : (ՀԻՒՄՖՈՒՏ. Գիտութիւն 1, եզր 1) :

Առ Ա. 2.

Եւ զիտե՞ս արդեօք ի՞նչ վսեմ անուշութիւն ունի այն վճիտ եւ խորունկ զարկն, որ՝ երբ մանաւանդ թղթայորդ մտածումներով դժուած ազդեցութեանց շփոթներով այլադուռած է միտքդ՝ յուշկապարիկէ մը յուշիկ թեթեւութեամբ յանկարծ կուգայ ներսէդ, ու կը շանդէ նոյն հետայն մտաւանդութեանց մաւրյին մէջ՝ մութը ըյտի վայը վաշի փոխելով :

Ա՛ն է միտի մեծ ոյժն հոգիին, եւ անոր անապական մասը :

Անանուն աւիւնն իսկ է ան :

Անով է որ մեծ վշտակիրներն եղած են նաեւ մեծ քերթողներ :

Ա՛ն է որ մարդը սուրբ կ'ընէ, ներանձն կ'ընէ, տեսանող ու զիտուն կ'ընէ :

Ա՛ն է որ մարդը Պաշտօն, Մարկոս Աւրելիոս կ'ընէ, Նեւտոն, Բասկալ ու Նարեկացի կ'ընէ :

Ան հոգիին անմահ երկուորեակն է, որ բացէն կը հսկէ մահկանացու հոգիին վրայ՝ աներեւոյթ սահմանի մը մէջէն՝ միշտ արթուն եւ աշտուրջ :

(1) Հիացմամբ կը հրատարակենք այս հրաշալի էջը հոգեպաշտ խորհողի մը, որ գրուած է իմաստասիրական վիճաբանութեան մը տպագրութեան ժամ, եւ ուղղուած հոգիին ու էին հաւատ չկրցողի մը :

Ու երբ սովորական ներսդ մթըննայ ամէն բան, բոցաթեւ կար-
չաւէ հոն՝ սերորէի պէս յոյս եւ կեանք փութելով:

Չէ, Աստուծոյ բերածէն չատ վեր է անոր բերած յոյսն ու կեանքը:

Ան ճիշդ երկինքի կոյս կաթումն է. ճիշդ բանալին հաստատ գի-
տութեան:

Նաեւ մեծ մխիթարիչն է ան. մարդուն բուն աչքն աներեւոյթ.
անոր միւս իսկական եւր:

Մեծ թռիչն է ան, որով կրնանք արտաթեւել անկոխելի պարու-
նակները, յաւիտենականին լայն ծոցը:

Մէկ հատիկ նշանն է ան տիեզերքի վրայ ամենէն զեղուն ամենէն
անհպարտ գութով գրգացող զօրութեան:

Մայրն է ան՝ հոգեւոտութեան ու կիրթ երեւակայութեան, որոնց
կը պարտի գիտութիւնն իր մեծ գիւտերը: Նեւտոնի ու Կէօթէի պէս
գիտուն մարդիկ անոր պարտական են իրենց մեծ գործերը:

Բողբի մը մէջ՝ երակէ երակ, խղիկէ խղիկ, սիրտիդ կեդրոնէն
ուղեղիդ կեդրոնը կը նիթանայ աննահանջ պարզելով եւ սրբելով բովան-
դակ կազմածիդ ուղտն ու բիծը, եւ հեռաւոր աշխարհներու սուր գի-
տակ մը յարգարելով բովանդակ անձը:

Չէ, Զգային պատրանք մը չէ ալ ան, ոչ ալ բնախօսական տագնապ
մը: Արուեստական այդ աստղաւորներն՝ անոր նկատմամբ ալ իրաւունք
մը չունին յամառելու: Զիդերուդ մէջ է ան, բայց ջիղերուդ բնութենէն
վեր է անորը:

Անոնց տգեղ կողմերը խարոզն է ան:

* * *

Հաւատա՛ որ ես չատ տնդամ զղջացած եմ՝ անիրական օղորմի
մը տեղ դնելու համար այդ անկարծ սօսիւնը:

Շատ անգամ՝ անոր յանդիման լութ եւ վայրագաւ միտքս անըզ-
գայ զտնուած է: Շատ անգամ ալ զգացած ու ներշնչուած իմն եմ,
այլ գիրի չեմ առած:

Ու զղջացած եմ:

Իմ թէ քու լաղդէն, չգիտեմ, այս անգամ նորէն եկաւ այդ ան-
ծանօրը՝ երբ պարտէզիս մէկ կողմն անյարգար ընկողմանած կ'ուղէի վա-
նէլ քու թարմ յիշատակովդ տխրագին գաղափարներ

Իմ թէ քու լաղդէն՝ այս անգամ ուժգին չեկաւ ան, այլ ընդոյր
ու թեթեւ՝ անջօշափելի ցոլքի մը պէս, որ հեռուն ամպերու հերձին մէ-
ջէն կ'երևւի ու կ'անցնի:

Սկզբնական խորտումի նման՝ համագոյից հաղորդակից ըլլալու փայ-
փայիչ թրթռում մըն է ան:

Ստոյիկ անխռովութեամբ ոտքի ելնելով՝ դուրս եկայ նստած առաստաղիս տակէն. — ո՛չ ապակիի ետեւէ ո՛չ ալ ձեզունի տակէ կուգեմ նկատել հաստատութիւնը, մերկ աչքն աղէ՛կ կը տեսնէ— :

Ու սենաքայլ՝ նեւտոնեան ամուր ակնարկ մը ձգեցի գարունին հովանի երկինքին հարուստ կապոյտին, որուն վրայ անթիւ կայծերու երթեւեկներ գամած էին կէս լոյս կէս մութ պատտառի կամար մը՝ մի միակ ներշնչութիւն մը ծնուցանող մի միակ կարգ մը պարզող այն նշուագեղ անկարգութեան մէջ, մի միակ օրէնք մը մի միակ միտքի մը երեւեցուցիչ :

Եւ իմաստուն սալլութեամբ անթիթ շուրջս նկատեցի : Գիշերն իր թարմ վեհափառութեամբ՝ ստեղծագործութեան առաջին գիշերն էր կարծես : Ամբողջ հաստատութեան երեսը՝ լարուած եւ հսկայ ծիծաղով մը կը ժպտէր գլխուս վերեւ խորխտափառ անդորրութեամբ :

Միջոցի անեզր ուղիւն մը, որ իր ենթակայական կոհակներն ունէր մոտածումներուս անդունդին մէջ, առկալս հաստատուն՝ բարձր նաեւ չընուն կը հսկէր չքոտի էութեանս վրայ՝ իր անձեռակերտ ճարտարպետութեան առջեւ ծունկի հրաւիրելով զիս, որ քաղզկացի հմայող հովիւներուն պէս խոշոր վերարկուիս մէջ արձանացած կ'երթեւեկէի մոտամփոփ, իմաստասէրի մը ծանր լայնսրտութեամբ, խորհրդապաշտի մը ծրարեալ հիացումով ու հաւատացեալ բանաստեղծի մը հոգիահրաշ համակերպութեամբ :

Նորոգուած միտքս հետզհետէ կը լայննար, հետզհետէ կը լայննար սիրտս ալ՝ թօթափելով ինչ որ կար անցեալէն ինչ որ կար աշխարհէն՝ բացուած ասպարէզին հետզհետէ ընդարձակուելուն չափով :

Վեհ մաքուր խանդի հրեղէն կաթեր կ'անձրեւէին խոկումներուս սրահն ի վար՝ որոնք մեծ հաւնակրօքեան հաղորդակից կ'ընէին բովանդակ էութիւնս : Բոլորովին միշտ մը դարձած էի, բոլորովին հիացում մը :

Ա՛լ չէի ուզեր ձեռակերտ դուռնէ ներս մտնել. Բացթեւոյ լացութեան կը գոչէին զգայուններս ու իմացութիւնս : Մտածումներս՝ ալ բառերու անձուկ եւ յամր կարգով կազմ չէին առներ, այլ հեղեղօրէն խուժելով միահամուռ՝ կը դիպուէին դիտած երկինքիս բարձրութեամբը՝ հոգեվարի մը արագախոհութեամբ :

Տիեզերքի մէջ զրեթէ տիեզերքի չափ լայնցած էր սիրտս. անձեղուն հաստատութեան մէջ ամենէն լայն սքանչացումով սուզուած : Բայց չէի ալ յագենար. կը ձկտէի միշտ ելնել մինչեւ անյայտը, սուզիլ մինչեւ անյատակը, մխրձիլ անեւ, սուրալ եւ զանգուիլ մշտնջենապէս այդ համապարփակ խմորին մէջ :

Անբացատրելի երանութիւն մը կայ այդ երեւակայական ընկուտ.

գումին մէջ, կ'ուզես հոն լըմնալ. վասն զի կը զգաս որ հոն միայն հնար է չլըմնալ:

Միայն հոն մահ չիկայ: Կեանքն անխափ է հոն: Անդիւր աշխարհ մը կայ հոն:

Մարդ՝ բոլորովին չունջ կ'ըլլայ հոն, ճայն, կայծ, ըյս, հուր կ'ըլլայ, թափանցում կ'ըլլայ: Մարմինէ նիւթէ դատ՝ ամէն բան կ'ըլլայ: Բնութեան գաղտնիքներուն խելամոեղութիւնը կորսով մը կըստանայ: Մէկ վայրկեանի մէջ կրնայ կարդալ աստղադրոշմ տըրիալէն, որ անծանօթ Գ.ին կը յանդի:

* * *

Պէտք է երկինք նայիլ՝ երկինքը համար մեծ գաղափարներ: Այլ երկինք նայելու համար՝ պէտք է նախ դառնալ հոն նայեցունող զերտ-
ղոր Զեռք մը:

Աննման է պաշտելի Զեռքին այդ լայն ձիւքն, որ կ'առնէ կը տանի մարդն այդ երանաւէտ այլակերպութեանց մէջ, եւ աստուածամերձ կ'ընէ զայն:

Սակայն չինդոս, բարեկամ, թերեւս ճշմարտագանցութիւն համարելով իմ այս գաղափարական մերձեցումս վասնզի մի կարծեր որ ամենուն ալ առհաւասար կ'ըլլայ այդ շնորհը:

Եթէ երբէք քեզի ալ չէ պատահած՝ մի՛ երկմտիր՝ զրական պաղարիւնութեամբ՝ ըսածիս նոսրութեան վրայ: Գիտցիր որ կարգ մը մարդիկ միայն առած են անոր փորձը. միայն տառապողներուն բաժինն է է այդ. անոնց՝ որ ալ մէյմը ինչած են նսեմ յաջակիւ: Անոնց՝ որ ասորած են տեսանողի զրգուալ կեանքով, որ բան մը չունին աշխարհի վրայ եւ չեն ալ ուզած բան մը ունենալ, անոր համար ամէն բան ունին աշխարհէ դուրս: Միտքդ բեր Յորն եւ Յորի գիրքը:

Ահ, եթէ դուն ալ հովուական պարզմտութեամբ անգամ մը նկատես ինչ որ սկիզբէն հաստատութիւն ըսուեցաւ՝ կըզգըլսիս այդ բացարձակ անեղծութեան մէջ:

Եւ կ'ուզես ինծի պէս երգել բարբառել դուրս տալ բոլոր զգացածդ դոյականով, ածականով, յօդով, յանգով, մարդկային արուեստգիտութեան ամէն ձեւերով, բանաստեղծութեան ու երաժշտութեան ամէն երանգներով. այլ բոլորի տեսարանիդ մեծվայելուչ եւ կոյս լուծենէն լեզուդ կը բռնուի, չունջդ ետ ետ կ'ալեկոծի, գաղափարներդ յորդութեամբ իրար կտորտելով կը ըսուին, պաղուցումի ովկէանի մը մէջ կ'անհետի երկրաւոր փորձառութիւնդ, կ'անհետի փիլիսոփայութիւն ըսուած միտքի թնձուկ ամբարտաւանութիւնը, կ'ապրիս կահաբեկիս քաղցր տհարեկութեամբ մը, կը կրկնապատկես չարթերուդ կուսութիւնը, ու հիասքանչ կը գիտես եւ կը վայելես խոհումի լուռ վայելքը միայն:

Վասն զի ճայն չիկայ հոն, որ արձագանդ ըլլաս. չփոթ երբէք, որ յուզուիս. անկարգութիւն բնաւ, որ բանաստեղծօրէն բռնկիս. փոփոխականութիւն ամենեւին, որ գունագեղեւ լեզուդ: Այլ պաղպաղուն ներդաշնակութիւն մը կը գործէ հոն անխօս ու անխախտ գործունէութեամբ. մի միակ պատասխան մը պահանջելով քենէ իր մէջ բունած մեծ հարցումին՝ թէ ի՛նչ ընել պէ՛տ է այդ վսեմ հաստատութեան առջեւ, մի միակ պատասխան մը. — Պաշտէ՛ր:

Զի դուն ալ ներկայ բանաւոր մըն ես այդ մեծ ու բանաւոր գործին, որ ինք իսկ խօսքն է ամենակալ հանդիսադրին, ի՛նք իր պտտմութիւնը, ինք իր անցեալն, ի՛նք իր ներկան, ի՛նք իր ապառնին: Անյեղլի կնիքն յաւիտեան ճիշդ կարգին, որ աններկայութենէ այդ ներկայութեան բերաւ քեզ ալ:

Մեծ թատրին մէկ յորդ երեսն է այդ, որ կը կաղապարի զբայութեանցդ հայելիին մէջ ալ եթէ պէտք եղածին պէս վճիտ է ան, եւ ուր գործ ու հրաշք նոյնն են միշտ, ուր ամէն բան կայ:

Ամէն բան կայ, բաց ի միայն ան բաներէն, որ կան հոս երկիրի վրայ:

Կրնաս՝ դուն ալ՝ նկատել զայն եթէ միայն կամիս:

Կրնաս՝ դուն ալ՝ ինէ աւելին տեսնել հոն քու կիրթ երեւակայութեամբդ:

Եւ կրնաս՝ դուն ալ՝ այն ատեն ըսել ինծի հետ մե՛ծ առեկը:

Յ. ՄՐՄՐԵԱՆ

ԱՌԱՋԱՐԿ ՄԵ

Հայ դիցաբանութեան, հայ կրօնքին, պաշտամունքին ու հաւատքին ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը բացատրած ենք Ծպդիկի այս թուով հրատարակուած «Կրօնքը Հայոց մէջ» յօդուածով: Որպէս զի ճոխ, զարգացած դիցաբանական, կրօնական գրականութիւն մը, մեր ցեղին հոգիին պատշաճօրէն կազմուի մեր մէջ, գաւառացի գրողներուն, բանհաւաքներուն կը ներկայացնեմ առաջարկ մը՝ զոր, կարծեմ, սիրով պիտի ընդունին, ու իրենց հեքեթները, դիցալէսերը, ժողովրդական աւանդալէսերը հաւաքելու առաջնորդ պիտի ընտրեն:

Առաջարկս Մոսկուայի «Արեւելեան լեզուաց ձեմարան»ին ուսուցչապետ Պ. Դր. Խալաթեանցին ծրագրէն քաղած եմ:

1. Ինչ գաղափար ունի ժողովուրդը Աստուածութեան մասին, ի՛նչ աւանդութիւններ կան սուրբերու մասին. ի՛նչ գաղափար ունի ժողովուրդը սուրբերու պատկերին մասին:

2. Ի՛նչ գաղափար ունի ժողովուրդը հրեշտակներու եւ անոնց ծա-

գումին մասին: Ժողովուրդը բարի ու չար աստուածութիւններու եւ ոգիներու միջեւ տարբերութիւն կը դնէ: Իրենց երգումին մէջ աստուածներու, բարի ոգիներու կամ խաւարային զօրութեանց անունները վկայ կը կոչէ. Ուխտելու, երգում ընելու ինչ տեսակներ կան: Առասպելապաշտեան հակներու յիշատակը պահուած է:

3. Ինչ գաղափար կայ ժողովուրդին մէջ աշխարհի սկիզբին մասին. աշխարհածնական աւանդութիւններ կան:

4. Կը հաւատան կերպարանափոխութեան. ժողովուրդը ինչ անուն կուտայ կերպարանափոխին (այսինքն այն անձին որ կախարդութեամբ զանազան կենդանիներու կերպարանք ընդունած է):

5. Կան արդեօք դիցավէպեր ու անհեթեթ հոկաներու հեքեաթներ: Հոկաներու թովչութեան ինչ տեսակներ կան. ի՞նչպէս կը թովեն ու կը դւրսեն:

Փառաքողներուն կրնանք հայթայթել Խալաթեանցի ծրագիրը ուր մանրամասն կը տեսնուի բանհաւաքելու եղանակը:

Կը յուսամ թէ Ծաղիկի հաճութեամբ պիտի հիւրընկալէ իր էջերուն մէջ վերայիչեալ նիւթերը:

Դ. Խ.

* * *

ԾԱՂԻԿ, որ, Զարդարեանի գեղեցիկ հեքեաթներուն առիթով, կուչում ըրած էր գաւառացի գրողներուն՝ հետեւիլ Խարբերդի բանաստեղծին օրինակին, ամենայն սիրով կ'ընդունի իր աշխատակից Դ. Խաչեանի առաջարկը:

Մենք նոյն իսկ կը շեշտենք գայն եւ կ'ընդարձակենք, խնդրելով գաւառացի գրողներէն եւ գրասէրներէն որ, այդ նշանակուած ծրագրով հաւաքուած ծանօթութիւններէն զատ, մեզի հասցեն հաւառներու մէջ դեռ մնացած հեքեաթները՝ իրենց տեղական լեզուով ու պատմութեամբ ճիշդ ու ճիշդ, հեքեաթ պատմողներու, հեքեաթ պատմելու եղանակին, ժամանակին, տեղին վրայ նկարագրական մանրամասն տեղեկութիւններով, ինչպէս նաեւ ժողովուրդին բերանը պտըտած գաւառական երգերը, (սիրոյ երգ, կարօտի երգ, գինիի երգ, եւն.): Ատոնք մեզի օգտակար պիտի ըլլան գրական ուսումնասիրութեան մը համար զոր մտադիր ենք պատրաստել մեր գաւառական հեքեաթին ու մեր գաւառական երգին վրայ: Ամենէն չահեկանները առաջուց պիտի հրատարակենք Ծաղիկի մէջ: Կը խնդրենք միայն որ հեքեաթները գրական լեզուով պատմողները՝ միանգամայն հաճին տեղական բարբառով ու տեղական սրտամուածքով մեզի զրկել:

Ա. Զ.

ՔԱՐԱՅԱԾՆԵՐԸ

ԱՒԱՆԴԱՎԷՊ(*)

Ապառաժուտ զանգուածի մը հարուն ու արեւմուտքը, ուր կը կանգնի խրոխտ դադաթը անոր, որ պահապան է քաղքին ու այգեւտանին՝ բռնաշունչ հիւսիսին դէմ, դաշտեր կը տարածուին կանանչ դաշարիներով ծիփուն, մրգաստաններ ու այգիներ ընդարձակ ու պտղաւէտ:

Ծրոտոտ քարը, — այս է անունը ապառաժին, թերեւս «Տրդատ քար», որուն բազուկին ուժովը լերկ ու սեպ քարէն հատուած մը կայ, վերէն վար ցելած վարագուրին պէս, պանիրի շերտի մը նման, — խորշակին բացած է իր լանջքը, ուր կը խայտան կը կայտուն ուլեր, գառնուկներ: Իր քլանցքը կը շօշափեն հողագործի արօրն ու խոփը, իր դադաթը կը յառի եթերքին, ու անոր վրայ, ինչպէս ճաղատ գլուխի մը վրայ՝ քանի մը թեւ սպիտակ մազերու, ցանցառ պուրակ մը դիցանուէր, ուր սառնորակ աղբիւր մը կը սողոսկի: Պուրակը ապաստան է հովուին եւ իր հօտին՝ կէս օրուան տապէն, արձագանգ՝ անոր սրինգին, հանգստոց՝ այցելու ուղեւորին, ու հնախոյզին, որոնք պարտասած՝ պատմական Մհերի դռան սեպագիրները լուծելու վաստակէն, իրենց խոնջէնքը լուանալ կուգան զով աղբերակին վճիտ ջուրին մէջ:

Ծրոտոտ քարի ծոցը, փորոտիքը կ'ողողեն սեւ կոհակները Գայլ դետին, որ արեւելքի ծայրերէն, ոլորապտոյտ ու խաւարին ճամբաներով կուգայ յանգիլ Վանայ ծովակի կեդրոնը: Իր թանձրախաւ վերմակին վրայ տեղտեղ ծակեր կան, ուրկէ կը լսուին գոռու-գոչումներ շղթայուած այդ ամեհի թխորակ գետին, եւ անոր խաւարչտին ափերուն վրայ կը դառնան խոշոր անիւներ, որոնք մարդկային կեանքի թեւերը կը մանեն, ու «Ջարխի ֆէլէկ» կը կոչուին եթէ կարենան մօտիլ այդ միր-կաշունչ անիւներուն, կը տիրանան ոսկիով լի գուլումներու, գոհար ու մարգրիտներու: Իսկ եթէ արեւուն չողերը ժպրհին նեղկեկ անցքէ մը հոն սպրդիլ ու անոր յատակին սեւութիւնը հեգնել, անոր դարաւոր կուսութիւնը փեթուտել, անատեն վայ աշխարհին, ալիքները սլտի կատ-

(*) Վանի մէջ դեռ պահուած այս տանգութիւնը ուրիշ մէկ ձեւն է, աւելի ճոխ ու հին, այն աւանդութեան զոր Զարգարեան իր առաջին հէքիաթին մէջ պատմած է:

ղին, ուռին, ընդլայնին. ծովու անդունդէն գետը պիտի ծաւալի, ծովանայ, բարձրանայ, ու ըմբոստնելով ընթերցան գէմ, սանձակոտոր պիտի արշաւէ եւ պիտի գայ համբուրել Վարազայ լեռներուն ամենէն բարձր գագաթը, Աստղիան բերդի գոռոզ ճակատը: Բայց որովհետեւ սաւանը, ուր փաթթուած է գետը, լերկ ապառաժէ ձեւուած է, եւ անգծելի է, ուժգին փոթորիկներ ու մահաբոյր ժանտ հոտ մը անհպելի կ'ընեն նրբանցքները, ուստի ցնորական է այդ երկիւղը:

Դարեր առաջ, Ասորեստանի գեղեցիկ Թագուհի Շամիրամի օրով, անոր ձեռակերտ բերդին արեւմտեան ստորոտը յանկարծ նեղկեկ ծակ մը կը բացուի, ուրկից կը խուժէ սանձարձակ, Գայլ գետն ամենի, ու կ'ողողէ անհամար տուններ: Լուր կը տրուի Առնասիրտ Թագուհիին, որ անտառներուն մէջ իր հրաշակերտ դղեակին խորը կը զուարճանար, «սիրտն ընծայած հեշտ վայելից»: Կը Թռչի իր ամարանոցէն, կ'ոստնու ահարկու վիհեր, կը հասնի Արտոսայ կողերը, ուր կան վիթխարի մեծամեծ ժայռեր, իր ոսկեթել մազերէն պարսէտ կ'ողորէ, եւ իր գերազայն ուժովը քանի մը ժայռեր կը նետէ Գայլ գետին բերանը, մինչեւ բերդին ստորոտը, ապա հոն կը հասնի իր գեղեցիկ Նաղնաղ դստեր հետ, հոն կը թխմէ հազար հակ բամպակի, որոնց վրայ աղջկան օգնութեամբ կը շարէ այդ հսկայ ժայռերը, դղեակ մը կը շինէ եւ հոն կը բնակի որ ահաբեկ ժողովուրդը վտանգէն ապահովուի: Այսպէս Թագուհին կը սանձէ բնութիւնը, իր գերակշիռ ուժովը:

Այդ քարերը անյիշատակ ժամանակներէ կը մնան, իբր յաւերժական յիշատակ Շամիրամի առնութեան եւ իբր ստուգութիւն Գայլ գետի առասպելեալ մոլեգնութեան: Նմանօրինակ ժայթքում մըն ալ վերջին տարիներս պատահած է Ֆարուզ գիւղը, սեւ ու ժանտաբոյր ջուրերու առատ յորդանք մը, որ սակայն կարճ ատենէն ինքնին կ'անհետի:

Ծրտոտ քարը երկուորեակ մըն է, զոյգ մը վիթխարի ստինքներ՝ զոր կը շոյեն երկու ուժգին հովեր, հիւսիս ու հարաւ: Տեղ տեղ կը սեղմուի, տեղ տեղ կ'ընդլայնի, վիհեր կը կազմէ, ու խորհրդաւոր ձեւերով հսկայ ու գաճաճ կարկառներ ու կոշկոռներ կը ցանցընէ իր շուրջը, որոնք ծնունդ տուած են կարգ մը առասպելներու, աւանդավէպերու:

Այս վիմակերտ տիտանները, այս թզուկները հեռուէն, վառ երեւակայութեան նուրբ շղարչն կ'երեւան իբր մարդիկեղէն էակներ, զոր հնութիւնը, սնապաշտութիւնը անհաւատարմութեան փորձերու առթիւ՝ գերազայն ցասման ենթարկած է:

Դարերու մշուէն պէտք է ընդնշմարել հոն հեթանոսական հին ժամանակները, պէտք է մերկանալ անցեալ անհունին քօղը, ու անոր ստուերէն, աւանդութեան նուրբ, անգայտ գիծերով կազմաւորուած

այդ առանգաւիշպը ըմբռնել, որ ճշգրտահան պատկերն է թերեւս հին զարերու առաքինական ոգիին, կամ նշխար մը հին գրոյցներէն, մեր հին կեանքը պատկերող:

* *

Գեղեցիկ էր Կարդոսը, անմահ գեղեցիկ, չուշանէ մարմինն վրայ տեղ տեղ վարդի թերթիկներ զետեղուած. լեռներու երկիւամունքէն ծնած, ու անոնց լանջքը իր բարձն էր, գաղաններու ահեղ մռնչիւնը օրօրերդը: Արադոտն էր եղջերուի պէս, ու անոր նման պապակող սիրոյ վճիտ աղբիւրին. ճարպիկ էր աղուէսի չափ, ու անոր նման խորամանկ՝ որս ձգելու սիրոյ ծուղակին մէջ. սարդ մըն էր, որուն հիւսած ոստայնին մէջ կը բռնուին ճանճեր պարզամիտ:

Հովիւ էր Կարդոսը, մինակ հօրենական հօտին, լեռներու զաւակ, անտառներու շահապ: Երբ առիւծենի մը ուսերուն վրայ, քանի մը զոյգ կաքաւ կողերէն կախ, թուխ մաքիներն ետեւէն, սիւգալով մը գիւղը կը մտնէր, « Երնէկ ասոր հարս եղողին » կը փախային ջրուոր կոյսերը ամօթլեած:

Քրմապետի զաւակ էր Կարդոսը, միամօր զաւակը անոր որուն համարձակ կը յառին անմեղուկ աչքերը միամիտներու, մեղսալից նա-յուածքներն ալ՝ յօնքերու ստուերէն, թարթիչներու վարմէն:

Երկտասարդ էր իր բոլոր ուժերով, կիրքերով, ձիրքերով:

Անմեղիկ կը թուէր, բայց գիտակ իր հրապոյրներու ուժին: Արշալուսին հետ կ'արթննար, ու վերջաւսի ծաղքերուն մէջ կը հանգչէր: Արտօսն ու Սիւփանը, Գրգուռն ու Վարագ արօտ կ'ընծայէին իր բազմաթիւ ոչխարներուն: Քաղքենին ու դեղջուկը անոր ծանօթներն էին:

Արշալուսին, սափօրը ուսին, աղբիւրը կ'երթար նազելի նազուն. սիւզուտ մարմանդին վրայ իջած շաղուտ եղեամին պէս փափուկ ու սպիտակ, արշալոյսի բոցերուն պէս վարդավառ ու շիկնոտ:

— Աղջիկ նազերով, սրմայ ծամերով, թուխթուխ ընքուերով, երկինքէն իջած հրեշտակ լուսաթաթախ, ո՛ւր այդպէս նազերով. մի՞թէ արժան չե՞մ քու մէկ ժպիտին: — Լեռներու որդի, եթէ ժպիտներ քաղես իմ վառ այտերէն, կամ տաք համբոյրներ իմ ծիրան թուշերէն, թէ մապերուս բոյլը խառնարան ընեմ քու պինդ մատներուն, եւ կամ բուրաստան՝ մազերուս իմ հոյլը, ըսէ՛ քու սակայն, զիս սլիտի սիրեմ յաւիտեան:

Կարդոս բացաւ իր շրթուէքը, մրմնջեց իր ուլտոը, անհունին մեծ խորանին առաջ, ուր աստղերը տակաւին վկաներ էին կենդանի:

Ու գեղանի կոյսը իր վարդի փթիթը, իր մագիչ ժպիտը շնորհեց

պարմանիին, կուսական իր դէմքը հանգչեցուց անոր թաւ կուրծքին վրայ:

Ու Կարդոսը փունջեր հիւսեց անոր ոսկեթել քնքուշ մազերէն, լարեր ոլորեց իրեն քնարին. անոր այտերը զգացին տաք շունչը սիրոյ, անուշ գգուանքը մեղկ մատուցներու:

Շատ արշալոյսեր տեսան ասոնց փարումները: Բայց երբ ալ յագեցաւ Կարդոս, յուշիկ մը հեռացաւ գլուղէն, ու ալ չը դարձաւ: Դրժեց իր ուխտը. հոգի մը սպաննեց, սիրտ մը խորտակեց:

Ոսկեհիւս մազերը հրաշագեղ կուսին մէկիկ մէկիկ, փնջիկ փնջիկ թօթափեցան, ու ասոնց արմատները դօսացան, վասնզի խաբեբայ շունչ մը ծծած էին: Ու այն տեղերը, ուր հպած էին դրուժանի մատներն ու շրթունքը, մեռած շուշանի տժգոյն հետքեր թողուցին, սրտին մէջն ալ մխացող ծխան մը, սնած հառաչով ու արցունքով:

«Սեղճ աղջիկ, հերիք ալ հերիք անվերջ հառաչներդ, գետայորդ լալիքդ թափես, սրսկես վեր լերկ ապառաժներուն, անոր սիրտը ոտներուդ տակ մաշուած ասպլեր քարերուն կը նմանի, անձրեւը վրայէն կը սահի: Դարձի՛ր քու տունը, ու թէ կրնաս՝ մոռցի՛ր, յաւիտեան մոռցի՛ր»:

Բայց թշուառ լքեալը սարէ սար, ձորէ ձոր թափառեցաւ երկար:

Քրմապետը լսեց, իմացու այս դէպքը, բայց աչքը փակեց, ու լեզուին կապ դրաւ:

*
* * *

Կէս օր էր թէեւ, բայց դեռ հովիւը ոչխար չէր բերած պէրը: Դեղեցիկ Շուշանը խոշոր կուժն ուսին պէրատեղ կ'երթար. արեւուն տապը կը նեղէր զինքը ու կը ստիպէր որ շուքերը նստի խիտ մացառներու: Մասնուտ թեւերը բացած մինչ արմունկ, կռնակը կուժին, ձեռքը ծնօտին, շուշանէ կուրծքը բացած զգիւնուին, կը հովահրուէր, ու հեռուն, բլուրներու գագաթը ոչխարներու կայթիւնը կը դիտէր:

Ոչխարը պեր եկաւ, բայց Կարդոս հետ չէր, դարանակալ էր մացառի ետեւ, շուշանագեղ կուսին յառած իր աչքերը սիրարշիւ, իր թակարդը լարած՝ հոն կը սպասէր:

— Աղջիկ նազելի, սէրդ մեղրէն ալ անուշ է, ծիրան շրթունքէդ, շուշան թշերէդ, վառվառ աչերէդ թէ բաժին մը հանես կարօտ չըրթունքիս, կեանքիս նոր արեւ ծագած կը լինիս:

— Իմ սիրտը քեզ տաճար թող ըլլայ, իմ սէրը քեզ պաշար, բուլուկներս քու լոյս մէջքին գօտին թող ըլլան ու քեզ պրկեն, աչքերուս հուրը աստղեր քեզ շինէ, աստղերէն ալ վառ. բայց ուխտէ՛ ինձի, ս'վ դու պարմանի, որ սէրդ խախուտ չը լինի, խոստումդ փուտ չը լինի:

Քուրմի զաւակ է, ո՞վ չի վստահիր յոյսերուն, անոր երգումին:

Երմիշեց իր ուխտը, արեւն էր վկայ, դառներն էին վկայ, մացառը չունի՝ կարծիք, աչք, տկանջ, ան ալ էր վկայ: Նետուեցաւ Շուշանի գիրդ բաղուկներու մէջ, ծծեց անոր վարդի կսկոններու անուշ հիւթը, անոր ծաղիկի մեղրը, սուղուեցաւ անոր զոյգ մը լիճերու յատակը, հոն սիւսեց իր ցանցը, ու որսաց անոր սիրտը:

Օրեր տեւեց այս հեշտանքը կեանքին. բայց երբ յաղեցաւ, ու երբ յափրացաւ, թողուց Շուշանը ու հեռացաւ, անդամը՝ հեռացաւ: Իր ուխտը դրժեց: Աս ալ երկրորդն էր:

Աչազեղ կուսին երկնային կապոյտը մութ խաւար դարձաւ. սարսուռաց ծիրանի չրթունքը, տոբունեցաւ այտերու շուշանը, թուլցան վար ինկան բաղուկները, կուրծքը կը հեւար, ուժգին կը բաբախէր, կարծես ահա կը պայթէր:

— Շուշան, անբաղդ Շուշան, հերիք կոխոտես հովտիդ շուշանները, որոնք քու նախանձորդը չէին... Ինչո՞ւ դեղնեցաւ այտերուդ շուշանը. մի՛, մի՛ որոնք, փախաւ, թռաւ. ան քեզ դաւաճանեց. մի՛ մի՛ արցունքներդ ցօղեր շուշանին, վարդին, յասմիկին, մուգնի՛ր՝ թէ կրնաս »:

Մունա՛ւ, բայց լնչալէս. լեռնէ լեռ, անտառէ անտառ ինկաւ թափառեցաւ երկար. բայց հետքն անգամ չը գտաւ իր երգմանգանցին:

Քրմապետը աս ալ իմացաւ, խիստ աչքերը ու ձայն չը հանեց:

*
* *
*

Քուրմի զաւակ էր, սիրուն, գեղեցիկ, աստղերը կը թռկէր, ո՞ւր մնաց աղջիկ: « Ա՛խ, ո՞ւր էր որ հարս ըլլայի այս աղուոր տղուն, հովուուհի մը, բարեկամ՝ գեփիւռին ու ծաղկին, դաշտին ու հովիտին, կուսական լանջս անոր համար բուրվառ ընէի, ու ժպիտներս անոր ծով աչերուն մէջ լողային »: Այս տենչը կը տենչային գաշտերու կոյսերը:

Դեռ երեկոյ չէր: Խնծորներու, նռնենիներու շուքին տակ կը չրջէր աննման Նարկիզը. անոնց բոյրին ու թոյրին կը համեմատէր իր թշերուն խնձորը. ինքն ալ ունէր զոյգ մը նռնիկներ մարմար կուրծքերէն կախուած: Կեռասներուն, բալիներուն կը պարզէր իր քնքուշ մատները, որոնք կ'ընտրէին կարմիրն ու հասունը: Հուրի մըն էր չքնաղ, ճկուն ու կանանչ ոստերուն ետեւը պահուած: Թռչնիկ մը անոր ուսերուն վրայ կարմիր կոցիկով հարուածներ կուտար կեղծ ու փայփայող, անոր շողջող թշերուն: Թռչնիկն ըլլայի՛: Ու մեղմ՝ գեփիւռը կը կը շոյէր անոր այտերը կարմիր, խաղաղները դեղձան: Հովիկն ըլլայի՛:

Հոն էր Կարդոս. լարած էր իր կարթը, թաղչած թանձրախտ

ստերուն ետեւ, կեռասներու մութ ստուերին մէջ:

— Աղջիկ նազերով, շուշան վարդերով, ոսկի մազերով, ինծի չե՞ս նայիր, թռչնիկ մըն եմ սիրախնդիր, լեռներն են իմ զրօսարան, հովիտներն իմ հանգստարան. եկո՛ւր, աղւոր աղջիկ, շուշաններուն թագուհի ընեմ քեզ. զեփիւռին երգով օրօրուէ. եկո՛ւր, իմ աղւոր եղնիկս:

— Իմ սիրտը թող քու օրոցդ ըլլայ, իմ սէրը՝ երգ քու սրինգիդ. իրաւ, լեզուդ մեղրի նման է, բայց ի՞նչէն գիտնամ թէ սէրդ յաւիտեան է. կ'երգնու՞ն ինձի քու կանանչ արեւուն վրայ, որ եթէ ինձմէ զատ ուրիշ մը սիրես, մարմնով քար կտրիս »:

Դողդեջուն ճայնով, կերկեր բառերով կարդոս իր ուխտը խօսեց. « Թէ քեզ մոռանամ, քար արձան դառնամ » կրկնեց այս ուխտը:

Ու ասոնք սիրեցին զիրար երկար ու երկար, մինչեւ որ լուսին երեքնեց իր շրջանը հողագունդիս շուրջը: Բայց այս խոստումն ու սէրը երկար չը տեւեցին: Քուրմի զաւակը անոր ալ դրժեց: Ասի երրորդն էր իր անբաղդ զոհերուն:

— Ո՛ւր այդպէս արագ, հերարձակ, բոպիկ ոտներով, հեւիհեւ, շնչասպառ. դադրիր, աղջիկ ծիրանածին. կեցի՛ր Նարկիզ, ո՞վ քեզ կը հալածէ. լեռներու եղնիկ, նետահար եղնիկ... ինչո՞ւ կուլաս, Նարկիզ, մարգրիտ արցունքներդ ինչո՞ւ այս ապառաժներու վրայ. լացը անուշ է, բայց կեանքի փուշ է. կայ, դարձիր տեղդ, ու թէ որ կրնաս՝ մոռցի՛ր վիշտերդ:

Բայց լքուած աղջիկը, մազերը արձակ հովերուն տուած, յուսահատ, բոկոտն, լեռնէ լեռ ինկաւ, շատ թափառեցաւ. եւ այդ անհուսնին մէկ ծայրը իրեն վշտակից երկուք ալ գտաւ: Յաւերնին իրարու պատմեցին, վիշտերնին իրար խառնեցին. իրենց լքումին վրէժը լուծել որոշեցին: Բարձրացան Ծրտոտ քարի գագաթը, հոն դիցանուէր սօսիներու ներքեւ, բնութեան սեղանին վրայ դրին իրենց լացն ու կսկիծը, իրենց բողբոջն ու խնդիրքը. ապա ձեռք ձեռքի տուած ժայռին բարձրութենէն վար գլորուեցան: Իրենց անպարտ արիւնը սրսկաց քարերու վրայ, եւ ուր որ շիթեր ինկան արիւնի, հոն պուրակներ բուսան անթառամ ծաղիկի:

Այս ամէնը լսեցին, իմացան քուրմն եւ իր զաւակը, ու անկտրեկիր մնացին: Բայց երկրին սրբութեան, անարատութեան պահապանը, արդարութեան մայրը արթուն էր եւ խոժոռ:

* * *

Մայիսի սլայծառ առաւօտ մըն էր, որ գեղեցիկ երեկոյ մը կ'աւետուէր: Քաղաքին արեւելեան դռնէն երկար թափօր մը կը յառաջանար ձիաւորներու, հետեւակներու: Ձիերը կը վրնջէին, դափր կուտային:

թմբուկներու, փանդիւններու, տաւիղներու, շեփորներու ներդաշնակութեան արձագանք կուտային լեռները: Կարմրագեղ հարս ու աղջիկներ վարդագեղ երիտասարդներուն, նագելաչուք տիկիներուն թեւ տուած սլարելով կը յառաջանային զէպի արեւելեան հիւսիս, դէպի Ծրոտոտ քարը:

Հոն, լեռան ստորոտը կը բարձրանար մեհեանը զգաստութեան, անարատութեան պաշտպան դիցունհին, հոն էր նաեւ տաճարը սիրոյ եւ գեղեցիկութեան աստուածուհիին: Անահիտ ու Աստղիկ հոն կը բազմէին ուռիներու, կաղամախներու, բարտիներու պուրակներուն խորը:

Հոն կը դիմէին հարս ու փեսայ՝ մրմնջելու իրենց ամուսնութեան, յաւիտենական սիրոյ նուիրական ուխտը, իրարու հաւատարիմ մնալու խոստումը հոն կը կատարէին երկինքին առաջ:

Քրմապետի որդիին հարսնիքն էր, ու խնժիղներու, երգերու զուարճութեան մէջ շողացող այդ հարսնեւորները հոն կը դիմէին: Ամենէն առաջ, հսկամարմին տիտաններու մէջէն կը նազէր պերճաշուք հարսը քողածածուկ, ու փեսան փառայեղ հոն կը սիգար: Քրմապետը, փեսին հայրը, իր ձեռքով պիտի ոլորէր նարօտը պսակին իր որդիին ու անոր հարսին:

Կարդոսի նոր հարսը սլարկեշտ, խորտակի, սիրուն աղջիկ մըն էր, իր սեւուկ աչքերը հազիւ տեսած էին տասնհինգ դարուն իրենց դաշտերուն: Հողագործի զաւակ էր:

Իրենց հօտաւը, գեղեցիկ Յարօն, գողցեր էր բոլոր սիրտն ու սէրը քնքուշ Մանուշակին. զողտրիկ ժպիտներուն յաջորդեր էին տաք շունչը սիրավառ, համեղ համրոյրներ, գիրկընդխառնումներ. մշտնջենական սիրոյ անդրժեղի ուխտ ու պայմաններ:

Շատեր խնդրած էին գեղեցիկ Մանուշկան. բայց արհամարհեց օտկիներու, կալուածներու տէրերը: Յարօն իր պայծառ արեւն էր. իր թագն ու պսակն էր, որ երբ հետ եղներուն տուն կը դառնար սիրատարիկ երգերով, իրեն փառքն ու պարծանքն էր:

Բայց քրմապետի որդին, իր կոպիտ ուժով խեց խեղճ Յարօյի ձեռքէն այդ սիրուն ծաղիկը, այդ համեստ մանիչակը, խորտակեց անոր կեանքի սիւնը, խաւարեցուց անոր արեւը: Իր հօր եւ համախոհներու ձեռքով առեւանդեց խեղճ կոյսը:

Սրեւն իմացաւ անոր դաղտնիքը, զայրացաւ ու պայմանեց, — այսպէս ալ կ'աւանդեն — « Ի՞մ շողերուն տակ չի պիտի կատարուի քու այդ վերջին եղևոն, եթէ ոչ՝ քարէ արձան կը դարցնեմ »:

Առեւանդողներու այս թափօրն էր ահա որ մտած էր մեհեանը արշալուսի ժամերուն, արեւածագէն առաջ:

Ծնծղաներ լեցին, քնարներ քնացան, զուսաններ դադրեցան,

լուծիւն տիրեց ամենուրեք, հարսն ու փեսան սրբազան տաճարին հանդէպ պիտի կրկնէին նուիրական ուխտի պայմանները, որոնց վկայ պիտի ըլլային երկինք ու երկիր, ծովն ու ցամաքը, արբիւ հարսնեւորները մոլեկիր:

Յանկարծ սեւ ամպեր ծածկեցին լեռն ու վեհավայրը, երկինքը փայլատակեց, լուսեցան դու որոտումներ, ու լուսեղէն էակ մը երեւցաւ ամպերու մէջէն լեռնակին գագաթը. որ կը հակէր մեհեանին վերայ, չրջապատուած երեք տփդոյն, հովանի, կիսամերկ ու զայրոտ նաժիշտներով:

Ժողովուրդը սթապիեցաւ, փեսան սարսուռ մը զգաց իր ոսկորներուն մէջ... անոնք էին... քրմապետը իր տեղը անշարժ մնաց ահաբեկ, հարսը նոյնպէս անզգայ մնաց իր թանձր քօղին տակ. դրեթէ անգիտակ արտաքին երեւոյթին: Արեւը արդէն չող մը սահած էր մեհեանին լուսամուտներէն: Վերէն, ամպերէն որոտաց պատգամն ահաւոր:

«Քարացէք, խաբողներ, եւ զուք ալ՝ խաբողին մեղսակիցներ:»

Մէգը վերացաւ, մշուշը փարատեցաւ, պայծառ արեւը նորէն ծագեցաւ, տեսին աներեւութացաւ, իսկ հարս ու փեսան, քուրմն եւ իր պաշտօնեաներ, բոլոր հարսնեւորներով քարէ արձան կտրեցան:

Ահադին դարեր են զլորուած, եւ տակաւին այս մարդակերպ սիինքսները կը մնան գաիհի մը բերանը, նշաւակ արգահատանքի ու նախառնիքի, յաւիտենական պատժուածներ՝ որոնք ժողովուրդը կը զգուշացնեն սիրոյ մեղանշումներէն:

Հիմայ այս տեղն ու այս քարը կը կոչուի Ակոքի: Հոն կայ մատուռ մը. ուր խններսրդ դարու տասներկու լուսեղէն սիւներէի մին իջած ու նուիրագործած է սրբապիղծ մեհեանը, որ հիմա աղօթքի ու խնկարկարկութեան տեղ է դարձած:

ՇԱՔԱՐ

ԿՐՕՆՔԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՁ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

«Ժողովուրդի մը կրօնքը իր անհատականութեան ամենակատարեալ արտայայտութիւնն է: Ժողովուրդի մը քաղաքական կեանքին պատ-

մութիւնը բողբոջին իր գործը չէ, անոր մէկ մասը իրմէն անկախ պատճառներու արդիւնքն է: Սակայն կրօնքը, կրօնական աւանդակէ- պերը ժողովուրդին գործն են ու արտայայտիչ անոր մտածման ու զգացման եղանակին: Օրինակի համար, Հնդկաստան, գրեթէ, պատ- մութիւն չէ թողած, բայց անորմէ աւելի բան մը թողած է, իր բանաս- տեղծութիւնը, իր դիցաբանութիւնը, իր նուիրական գրքերը, իր հո- գի՛ն: Պատմութեան մէջ կը տեսնենք քանի մը դէպքեր, չոր ու ցամաք պատմուած, որոնց ստուգութեան վրայ քննադատութիւնը երբեմն տա- րակոյսներ կը յարուցտնէ: Բայց ժողովուրդի մը առաձները, դիցավէպե- րը ու աւանդակէպերը կը ներկայացնեն իր զարգացման ու մտածման ճշգրիտ պատկերը: Ու կրօններու պատմութիւնը մարդկային մտա-ւոր զարգացումին ժամկէն իրական պէտքերէն մէկ է, այսինքն թուե- փիլիսոփայութիւնը:»

Ի՞նչն է Ռենանի Կրօնական պատմութեան ուսումնասիրութեանց այս հատուածը կը յիշենք մեր հայոց հին կրօնքին վրայ ուսումնասիրու- թեան սկիզբը, ցուցնելու համար թէ որչափ կարեւոր է ան մեր ցեղին հոգիին բացատրութեան: — Յաւալի է որ մեր մէջ դեռ չատ քիչ աշ- խատած են այդ շահեկան բայց դժուարին նիւթը գիտական եղանակով մը ուսումնասիրել: Ու երբ պէտք մը կըզգանք հին դիւցազնական եր- գերու, դիցավէպերու, հաւատքին ու կրօնքին վրայ բան մը գրել, կ'ախտասանք որ՝ եկեղեցական հայրերը կրակի տուած են ինչ որ հե- թանոսական դրոշմ կը կրէր: Ու եթէ քանի մը պատմագիրներ, իրենց գրուածքներուն մէջ, յիշած են անոնց հետքերը, այն ալ ժողովուրդը անոնց մէջ մոլորուելէ զոգւածնելու համար եղած է միշտ: Բայց եւ այնպէս ժողովուրդին հոգիին, սրտին, մտքին մէջ անջնջելի մնացեր են այն հետքերը զոր մէկ քանի բանհաւաքներ հանդէսներու եւ օրաթերթ- ներու մէջ մեզի հասուցած են: Ասոնցմէ զատ երկու հմուտ բանա- սէրներ միայն, Մկրտիչ Էմին ու Հ. Ալիշան, մասնաւոր խնամքով, կա- րելիութեան սահմանին մէջ, գրաւոր ու անգիր դպրութենէն, հաւա- քած ու կարգի դրած են ինչ որ կայ Հայ կրօնքին մասին, առաջինն իր Հնախօսութիւնի ի վերայ Հայ. հեթանոսութեան երկովը եւ վերջինն իր Հին Հաւասք կոչուած յօդուածներով որոնք դեռ կը շարունակուին Բազ- մալիսիւն մէջ: Ասոնց վրայ կարելի է աւելցնել Ե. Վ. Դուրեանի մէկ անտիպ աշխատութիւնը որ, ապահովապէս, մեծ լոյս պիտի սփռէ այս նիւթին վրայ, երբ հրատարակուի:

* * *

Նախնիք դիցաբանութիւնը, մասնաւորապէս Յունացը — որ ամենէն աւելի ազդած է դրականութեան ու գեղարուեստին վրայ — երեք կեր-

պով կը մեկնէին , քառոյսական , բնագիտական , եկեղեցական : Բարոյական մեկնութեամբ՝ կրօնքը կը նկատէին մարդը առաքինի ընելու միջոց մը , ու դիցաբանութիւնը՝ նախնի իմաստուններու տեսակ մը հնարքը , եղանակը մարդը դաստիարակելու եւ կառավարելու համար : Բնագիտական մեկնութեամբ՝ դիցաբանութեան մէջ քանի մը բնական օրէնքներ ու իրեր կը ճանչնային , այլաբանօրէն նկարագրուած : Եւ եկեղեցական կամ պաշտական մեկնութեամբ՝ դիցաբանական աստուածները կ'ընդունէին իբր աստուածացեալ մարդիկ : Պ. Կլաւտիոսը ալ , իր Հոմերի վրայ զբոնածքին մէջ ջանաց յունական դիցաբանութիւնը ներկայացնել Ս. Գիրքին իբր մէկ աղօտ պատկերը : Շատեր , Սոկրատէն մինչեւ մեր օրերը , աշխատեցան դիցաբանութեան մէջ գտնել հին փիլիսոփայութեան մը նշանը : Ասոնց արդիւնքն այն եղաւ որ՝ ոմանք բնական գիտութեան եւ ուրիշներ աստղաբաշխութեան հետքեր ընդնմարեցին : Այս տեսակ ուսումնասիրութեանց մէջ կարեւոր դեր մը կատարեց գերմանացի մեծ միտք մը , Գրէօմէր , որ իր Հիւսկիները ընդհանրապէս նկատեց իրենց խորհրդանշական ձեւին մեջ անուն գիրքովը պարզեց թէ՛ յունական դիցաբանութիւնը ձեւակերպուած է Արեւելքի մէջ ծնած կամ հոն դաստիարակուած քուրմերու ձեռքով :

Իսկ մեր դիցաբանութիւնը , որուն տարերքին կրնանք թափանցել համեմատական դիցաբանութեան միջոցաւ , ծուռ մեկնեցին նախկին Միթիթարեանները : Ասոնց ջանքն էր աւելի հեթանոս հայոց մէջ Միաստուածութեան կամ միակ ճշմարիտ Աստուծոյ , Եանիիկին , դաւանանքը գտնելու , այն ենթադրութեամբ թէ՛ ջրհեղեղէն ետքը Արարատայ ստորոտը բնակութիւն հաստատելով՝ Նոյ Եազնէին հաւատքը տարածած ըլլայ : Ենթադրութիւն մը՝ որ գիտական հիմ չունի եւ որուն հակառակը կ'ապացուցանէ արդի բանասիրութեան ձեռք բերած արդիւնքը : Ու չգիտեմ ինչ գրութիւն անուանենք Մ. Աղարէգեանցի իր Ներսէս Պատրիարքին դրած թուղթին մէջ , հայոց կրօնքին տուած մեկնութիւնը :

Բանասիրութեան գիտենք որ հայերը , թէ՛ իրենց ցեղական կազմութեամբը , թէ՛ իրենց կրօնքովը ու թէ՛ իրենց լեզուովը Հնդեւրոպական մեծ ցեղին կը պատկանին : Արդ , համեմատելով Արիական հաւատքին , կրօնքին հետ հայոց նախնի կրօնքին վրայ Ազանթապեղի , Զենուրի , Փաւստոս Բիւզանդացիին ու Խորենացիին միջոցաւ մեզի հասած սակաւթիւ տեղեկութիւնները՝ կ'ունենանք Հայ դիցաբանութեան գլխաւոր գծերը :

*
* *

Յեղերը՝ իրենց նկարագրին , իրենց զարգացումին համեմատ՝ իրենց համար հաւատք մը , կրօնք մը ընտրած են : Ոմանք իրենց կրօնքը ըմ-

ըրոնած են բնագոյնական խորհրդանշաններով ու ասոնցմէ ծագած ծէսներով: Ուրիշներ իրենց պաշտած աստուածներուն մարդու, կենդանիներու կերպարանքներ ու իրենց կրօնքին այլաբանական ձեւեր տուած են: Շատեր ալ՝ աւելորդապաշտութիւններ ու խժական պաշտամունքներ նուիրած են իրենց աստուածներուն: Հայոց կրօնքին մէջ ալ ասոնց հետքերը պիտի տեսնենք:

Էմիլ Պիւռնուֆ իր *Կրօնփնէրու գիտութիւն* երկին մէջ դիտած է որ՝ երբ կրօնք մը կը մտնէ օտար ցեղի մը մէջ որ զայն իւրացնելու կարող չէր, այլասեւում մը (*déchéance*) կը կրէ, քիչ ազդեցութիւն կ'ընէ: Բայց որ կրօնքը որ մտած է մեր մէջ — իրեւ զուտ կրօնական ազգի մը մէջ — ոչ թէ այլասեւում կրած է, այլ ազգայնացած է: Քրիստոնէութիւնը իր մուտքէն յետոյ հայուն սիրական հաւատքը եղած է, ինչպէս Անուհիտի ու Արամազդի կրօնքը հեթանոսութեան մէջ հեթանոս նախնեաց բարերարն ու կեցուցիչը համարուած է:

Գիտենք որ կրօնքները՝ սկզբունքի մը, վարդապետութեան վիճակի մը համեմէ առաջ հնագոյնդած են բարեշրջութեան օրէնքին զոր յօգուածով զծեցինք: Բայց Ռընան կ'ըսէ թէ « Նախնական մարդը անհեթեթ ֆէթիշապաշտ մը չէ եղած, որովհետեւ ամէն բան անոր համար նշանակութիւն մը ունէր, եւ ոչ ալ նրբամիտ հոգեպաշտ մը, որովհետեւ բնագոյնցօրէն բան մը չէր կրնար յղանալ: Այլ ասիկա շփոթ միութեան (*Confuse unité*) շրջանն էր, ուր մարդս կը տեսնէր մին միւսին մէջ եւ իր առջեւ պարզուած երկու աշխարհները իրարմով կը բացատրէր » Նաեւ կ'աւելցնէ՝ « Նախնական մարդը բնութիւնը տեսաւ ազու մը աչքով. տղան ամէն բանի վրայ կը զարմանայ, ամէն բանէ կը հետաքրքրուի, ու զուարթ ախնարկ մը նետելով շուրջ՝ ամենուն կը խնդայ, եւ կը կարծէ որ ամենքն ալ իրեն կը խնդան: Իր ուրախութենէն ու վախէն մոտացածին էակ մը կը ստեղծէ որ զինքը կը հրապուրէ կամ կ'ահարեկէ. անոր հետ կը խօսի ու կը հաւատայ թէ՛ անիկա իր ձայնը կը լսէ: »

Երբ մարդիկ սկսան վերլուծել իրենց պաշտած անճուռի տարերքներուն գաղտնիքը, զանոնք անվարկութեան մատնեցին ու հասան աւելի բարձր գաղափարի մը: Անիկա որ ֆէթիշականութեան մէջ յղացած է սգիի մը պաշտամունքը՝ զէպի Աստուծոյ գաղափարը քայլ մը առած է, որովհետեւ բնական երեւոյթներուն պատճառները հոգեպաշտացած է:

Բարեշրջումէ բարեշրջում անցնելով՝ հեթանոս հայոց կրօնքին հիմը, ըստ Մ. Էմիլի, երկաստուածութիւնը եղաւ: Այս երկաստուածութիւնը Զրադաշտի քարոզած կրօնքն էր: Ասկէ զատ վերացականութեան նշաններ ալ կը տեսնենք մեր կրօնական գաղափարներուն ու գիւցազներուն

նուիրուած պաշտամունքներուն մէջը : Վետա ու Զենտա Աւեստա . ահա հին կրօնքին վարդապետութեանց աղբիւրները :

* * *

Բայց տեսնենք թէ ֆէթիշականութիւնը զոր կրօնքներու հիմը նկատեցինք՝ կա՞յ մեր մէջ : Ասոր հետքը մեր կրօնքին մէջ չերեւար : Օրէնքի մը հնազանդեալ՝ կորստուած է իրեն յաջորդող կրօնքին մէջ : Ֆէթիշը որ փայտի կտոր մը , դայլախաղ մը , իր մըն է , իր բնական վիճակին մէջ , կամ մարդու ձեռքով ձեւի մտած , եւ որուն կը վերադրուի գերբնական զօրութիւն մը , կը պաշտուի այն աշխարհներուն մէջ ուր դեռ մուտ չեն դտած Բրիստոնէութիւն ու Իսլամութիւն : Ֆէթիշականութիւնը պատմութիւն չունի . ինչ որ էր հազաբաւոր տարիներ առաջ , նոյն է հիմայ :

Ֆէթիշականութենէ քիչ մը աւելի բարձր հաւատքի մը , Ոգեպաշտութեան (զոր սխալ առումով մը Ուրուապաշտութիւն կոչեր էինք) , այսինքն Ոգիներու կրօնքին բոլոր փուլերը կը տեսնուին մեր մէջ , որոնք հայ մտքին զարգացումին ու ստացած փորձառութեանց արդիւնքն են : Ոգեպաշտութիւնը ոչ միայն մեր մէջ այլ եւ քաղաքակիրթ եւրոպայի մէջ ալ չէ անհետացած : Աւելորդապաշտութիւն , Ժողովրդական հեքեաթներ , ասացումներ Ոգեպաշտութեան հետքը կը կրեն դեռ :

Ոգեպաշտութեան առաջին փուլին մէջ՝ հետեւելով Լըթուռնոյի՝ կը դասաւորենք կենդանիներու , ծառերու , քարերու , ջուրին ու օդերեւոյթներուն պաշտամունքը . իսկ երկրորդ փուլին մէջ՝ երկնքին , աստղերուն , արեւուն , կրակին , բարի ու չար ոգիներուն պաշտամունքը , ինչպէս նաեւ չար ոգիներէն պատճառուած քանի մը հիւանդութեանց պաշտամունքը :

* * *

Կենդանիներու պաշտամունքը արիական ու սեմական Ժողովուրդներու մէջ , առհասարակ կը տեսնուի : Ամէն տեղ սա հաւատքը կայ թէ էրիկ մարդիկ , կնիկ մարդիկ , աղջիկ , տղայ , չորքոտանիի մը , թռչունի մը կամ սողունի մը կը փոխուին , եւ այս է վանոնք պաշտելու զլխաւոր պատճառներէն մէկը :

Ինչպէս շատ ցեղերու մէջ , նոյնպէս մեր մէջ ալ պաշտուած գլխաւոր կենդանիներէն մէկն է օձը որուն աւելի մեծն ու ահարկուն հայ երեւակայութեան մէջ վիշապ կոչուած է : Յունաց մէջ օձերէն ոմանք եռապլուխ , ոմանք եօթնապլուխ , ու մաս՝ մըն ալ տարօրինակ մեծ եւ ուժեղ են , որոնք մարդոց ու գազաններուն իսկ ահ ու սարսափ կ'ազդեն : Անձեւացեաց եւ Բզնունեաց քարայրներուն մէջ որջացած վիշապ-

ներ կային որոնց կը զոհէին կոյս աղջիկներ ու անմեղ տղաք, ու ճորին խորը, մահաբեր թունալից օձեր: Մեր ուսմիկը տան օձը չի սպաններ, զանիկա տան տէրը կը նկատէ, անոր առջեւ կաթ կը դնէ որ ուտէ, ու կ'ազաչէ որ անկէ ելլէ երթայ: Հ. Ալիշան մեր օձապաշտութեան իբրեւ նշան կը համարի շատ տեղերու անոնց անուն կրելը, ինչպէս օձսեղ, օ-ձաբերդ, օձի գես, օձուռն, օձ ֆաղաֆ, վիշապաֆաղաֆ եւայլն: Նոյնպէս երդմնեցուցական գրուածքի մը մէջ շատ տեսակներ գտած է որոնք մարդոց մեծ փեսաներ կ'ընեն: Թուենք մէկ քանիները, իժն Սալաւնասայ (Սալամանդը), օձ ազուաւսեռ, օձ շապսակվազ, օձն քոչուռն, օձն քրճող որ ի հարիւր տարին ակն մարդոյ չտեսնէ զնա, եւ է 12 գլխէն եւ կլամին (կլակ կամ ցուռն ունեցող), օձն եղջերաւոր, օձն կայծակ-նասեռ, օձն Աւնայեղ, օձն մարմնասեռ, օձն քաշաւոր, օձն քսնաւոր եւն:

Օձն ու վիշապ իբր հրէշ ալ մեծ դեր մը կատարած են հայ հաւատքին մէջ: Օձին մարդ խաբելը ու աստուածներուն թշնամի ըլլալը շատ ազգերու աւանդութեանց մէջ կա, ինչպէս կը տեսնենք Ֆրանսոսա Լընորմանի Պասմուքեան ծագումներուն Ա. հատորին մէջ: Եգիպտացիներուն Աքաք օձը կուռած է Ռու (արեւ)ին հետ ու Հորոս զայն նետահար ըրած է: Գաղղէս-Ասորեստանի մէջ օձը աստուածներուն թշնամի (ա'յուպ'իլանի) համարուած է: Մաղղեղականութեան մէջ՝ Ահուրա-Մաղղայի թշնամին, Արհմն, օձ նկատուած է: Վետայի մէջ Ահի օձը Ինդրայի դէմ կը մարտնչի ու անկէ շանթահար կ'ըլլայ: Լոմբարդացիները մինչեւ Ֆրէտերիկ Շիկամբուսի ատեն սակեղէն օձ մը կը պաշտէին: Վիշապը կը պաշտուէր հայոց մէջ, ինչ որ Եղնիկ ծագրելով միշտ աւանդած է (եղծ ազանդոց. Ա. 24): Ասի երբեմն մարդակերպ, երբեմն օձաձեւ կ'երեւար, թեւաւորուած՝ դէպ ի երկինք կը բարձրանար, արտորէից բերքերն ու հունձքը կը յափշտակէր ու զանոնք մտածին գրաստներու շաղկել տալով՝ աներեւոյթ կ'ընէր: Խեղճ գեղացիները զանոնք վախցնելու համար ուրիշ միջոց չէին գտած բայց եթէ կալ կալ սլուալ (*): Վիշապները երբեմն գրաստներ չգտնելով՝ իրենք իսկ ջորիի եւ ուղտի կը փոխուէին: Վահրամ վարդապետ, կարծես հաւատալով, ԺԳ. դարուն, կը գրէր Հեթումին թէ վիշապները կովերու վրայ կը պաշելով՝ կաթերնին ձգէր էին, ու շատ մարդիկ տեսած էին անոնց դէպ ի վեր բարձրանալը: Վիշապները մարդը կը մոլորեցնեն փորձութեան մէջ կը ձգեն, չար ուղիներու դերը կը կատարեն: Ասոնց չարիքէն զերծ մնալու համար՝ սուրբերուն աղօթք կ'ընէ ժողովուրդը: Ն. Շնորհալին

(*) «Եւ ոչ վիշապի զտոմարական արդեանց կրեն, եւ ոչ գրաստ գոյ նոցա՝ եթէ զարդիւնս ի կալոց ուրեր կրիցեն, եւ ի զուր է կալ կալն ասել եւ ի կալ» եւ ոչ ա'ն ա'ն »:

Ընդհանրականին մէջ այս հաւատքին բացայայտ կը վկայէ « Հիւանդացեալ ոգիս ի խայթմանց կամակոր վիշապին : » Ասորնման բազմաթիւ օրինակներ կան Եկեղեցական Մատենադրութեան մէջ : Աշխարհի շուրջը պատուղանճոռնի հսկայ վիշապի մը հաւատքը ամէն տեղ կը տեսնուի : Այս վիշապը շարունակ կ'աշխատի իր զոչը խածնելու, ու եթէ օր մը յաջողի՝ այն ատեն աշխարհը տակն ու վրայ պիտի ըլլայ, պիտի կործանի : Այս ահուկի, աղետաբեր օրը յետաձգելու համար՝ զաւտելին սուրբին պաշտպանութիւնը կը հայցեն : Գերմանացիներն ալ ունէին իրենց օձաքաղ վիշապը (Erntebock) :

Կատուն ու մուկն ալ պաշտօն առած են մեր մէջ : Յովհաննէս իմաստասէր եւ ն. Ծնորհալի կաթողիկոսները կը յիշեն որ կատուին հաւատք կ'ընծայէին : Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսը կը զգուշացնէր կիները Մկնճօն կատարելէ, որովհետեւ եթէ զայն տարին անգամ մը չի կատարէին, իրենց կարծիքով, մուկերը կուգային անոնց հանդերձները կը կտրաէին, վանի կողմերը Մեծ պահոց Ա. շարթուան Դշ. օրը Մկրան կիրակի կը կոչեն : Ազիթարաց մէջ (որոնց վրայ պիտի խօսինք յետագայ յօդուածներով) մկանց ըրածին ու կերածին մասին պատուէրներ կան : Երզնկայի մէջ աւանդական սովորութիւն մը կայ որ Մկնապաշտութեան մէկ նշանը կը ցուցնէ : Մեծ պահոց Բշ. օրը տունը վերէն վար աւելնէն վերջը՝ տնեցիները ձեռքերնին պտուկի խուփեր առած՝ տանիքին բոլորաթիւ տեսակ մը անդատանի արարողութիւն կը կատարեն ու իրարու հարց-պատասխանի ձեւով խօսքեր կ'ուղղեն : — Աղամ, աղամ ի՞նչ աղամ. — Ծոնդուկ (մարախ) աղամ. մուկ աղամ. եւն :

Շունը եգիպտացիներէն ու յոյներէն պաշտուած է : Այս վերջիններուն համեմատ, դժոխքին մէջ եռազրուխ չուն մը կար կերթերուս անունով, որուն ծագումը հնդկական է : Հայոց մէջ ալ պէտք էր յարգելի ըլլալ այս կենդանին, մանաւանդ երկաստուածեան վարդապետութիւնը ընդունուելէն վերջը ուր ասիկա նուիրական համարուած է : Վանի մէջ, մինչեւ հիմայ, Մեծ պահոց Ա. շարթուան Ուր. օրը կատուած չունին նուիրուած է : Վետայի մէջ ալ Եւանային, աղջամուղջին աստուածին երկու չար սգինները չուներ նկատուած են, Սարյարի (յունաց Կերքերոսը) ու Վրիքրոս (յունաց Որթրոսը) անունով : Ասկէ զատ Արշալոյսը այլաբանօրէն իբր չուն համարուած է, եւ իրեն տրուած Սունասիրաւ անունին առաջին վանկը, Սունա, Բիւհնի կարծիքով, երկրորդական ձեւ մըն է Սուն (չուն) բառին. (տես Մաքս-Միւլլերի Լեզուներու գիտութիւն, Թ. դաս) :

Ու մեր շուն բառն ալ արդէն այդ Սունա, Սունան բառէն սերած ըլլալ չի՞ թուիր :

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹԸ

Ուրախութեամբ կը կարդանք Հանդես արևօրեային մէջ որ այս տարի պիտի սկսի հրատարակուիլ հայերէն հանդէս մը, «Ազգագրական թերթ» անունով, խմբագրութեամբ Պ. Երուանդ Լալայեանի:

Ահաւասիկ այն ծանօթութիւնները զոր Հանդես արևօրեայ կուտայ Լալայեանի մասին.

«Էական պահանջը մը մեզի լիովին գոհացում կ'ազգէ՝ այն է խմբագիր-հրատարակչին, Պ. Երուանդ Լալայեանի ատակութիւնը իր ձեռնարկութեան մէջ. Պր. Ե. Լալայեան իր մասնաճիւղին մէջ է: Ժընէվի համալսարանի ընկերային գիտութիւններու բաժինը աւարտած է. ատեն մը ուսումնական (— իր հայերէն հրատարակութեանց մէջ նշանաւոր են «Ջալալքի բուրմունք», որ փոքրիկ մէկ մասն է՝ համառօտեալ՝ մեծ ժողովածոյի մը —) եւ ուսուցչական կեանք վարած, այնուհետեւ Վիեննա Միթիթարեան Հայրերու քով մատենագրութեամբ պարապած է իրր վեց ամիս. յետոյ Բարիզի Մարդաբանական դպրոցը (Ecole d'anthropologie): յաճախած եւ վկայական ընդունած է: Պ. Ե. Լալայեան վերջերս Փարիզի Մարդաբանական Ընկերութեան թղթակիցանդամ, եւ ժողովրդական աւանդութիւններու Ընկերութեան (La Société des traditions populaires) գործօն անդամ ընտրուած է: Ինչպէս կը ըսենք նաեւ անցեալ ամիս Բարիզի Մարդաբանական Ընկերութեան ժողովին մէջ յարգելի Պարոնը «Հայոց նախնի աւանդական երգերուն եւ ժողովրդական աւանդութիւններուն» վրայ դասախօսութիւն մը ըրեր է, որ անչափ ծափահարութեամբ ընդունուեր եւ որոշուեր է նոյն Ընկերութեան Bulletinին մէջ տպագրել: Եւ արդէն Պ. Ե. Լալայեան La revue des traditions populaires ամսագրին մէջ շարունակաբար կը հրատարակէ «Հայկական աւանդութիւններ եւ սնոտիապաշտութիւնք» յօդուածը: Նաեւ վերջին օրերս ի Լոզան մանկավարժութեան քննութիւն տուած է եւ վկայական ստացած:

Այս ամենէն յայտնի է որ գործը կարող անձի մը ձեռքն է, եւ մենք կը ճանչնանք իր տշխատասէր եւ անխոնջ յարատեւ բնութիւնը: Այս թերթը հրատարակելու գաղափարը, որչափ մենք գիտենք, նոր յղացած չէ Պր. Ե. Լալայեան, այլ այս իրր տասը տարիէ հետէ յարգելի Պարոնին գաղափարականն եղած է, եւ առ այս ինքզինքն այսչափ յաջողութեամբ պատրաստեղն ետեւ՝ կրնանք ապահովապէս գուշակել որ «Ազգագրական թերթը» մեր ամենալաւ հրատարակութիւններէն պիտի ըլլայ: Եւ կ'ըլլայ եթէ Պր. խմբագիր-հրատարակիչը

գիտնայ իր ձեռնարկութեան միայն ամենայարմար գործակիցներ ընտրել, եւ իրագէտ անձերու կատարեալ վստահելի ժողովածոյքներն ու գրուածներն ընդունի միայն, որպէս զի աւագի վրայ տուն շինելու չստիպուինք, եւ անտես չառնէ հրատարակութեան արուեստական եւ գեղարուեստական հանգամանքները: »

Յաջողութիւն կը մաղթենք Պ. Լալայեանի գեղեցիկ ձեռնարկին, ուրախ ըլլալով մանաւանդ որ միեւնոյն ատեն, թէեւ համեստ շրջանակի մը մէջ, նոյն գործին ձգտումը մենք ալ ունեցանք: Մեր ընթերցողներուն պիտի տեղեկացնենք միշտ Ազգագրական քերթին մէջ երեւցած կարեւոր նորութեանց մասին:

ՔՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԴ ԷՐ ԱՆ

ԱՐՁԱԿ ՔԵՐԹՈՒԱԾ

Իրիկուան դէժ պատահանիս առջեւ նսեցայ. ծովը ամբողջ դիմացս էր, հանդարտ, փայլուն ու քափանցիկ. մեղմ հով մը ծովէն կը փչէր եւ ալիքներ սիրուն ծածանցներով կը փոքփոքէին:

Սիրս ալ ճիշդ այնպէս նոյն պահուն. — հանդարտ ու խոր լուրեան մը մէջ, հովին պէս հեռօրօր շունչ մը մեղմիկ կ'արբնցունէր յիշատակներս, որոնք կը սարսուռային այն զովութենէն:

* *

Հեռո՛ւն, ծովին վրայ նաւակ մը կ'ընդնւարուէր կիսաքափանց մութին մեջէն, եւ նաւակին կայմին վրայի արիւնցոս լոյսը գեղածփիկ ալիքներուն վրայ երկնցած կը բեկբեկէր:

Ու յիշատակներս կ'արբնային գեղանազ կոյսերու զարբումին պէս, եւ անոնցմէ մեկուն լուսափայլի աչքերէն հոսող ոսկի լոյսը, սիրս պատու ծանրաքափիժ մութին մէջ կը ցոյցար գեղածփիկ:

* *

Վե՛րք, հեռո՛ւն, քո՛ւյս ու մո՛ւր սակերը կուսակ կուսակ կը փրուռէին. ծովին ալիքները կը մեծնային հեզհեռէ, եւ անվերջանալի բարակ անձեւ մը, ժխուր միօրինակութեամբ մը, կը սկսէր քփքփալ:

Մճածում մը, կայծակնաբախի եկաւ անցաւ զանկիս մեջէն: — Քեզմէ հեռո՛ւ: — Եւ երկնքին ու զիւրիւն չափ տխրեցայ յանկարծ: Ներսիսիս, յիշատակներս սարսուռացին այս յուզումէն, եւ բոլ յիշատակդ լացա՛ւ, լացա՛ւ այն ատեն:

Օրսու

ՀՐԱՆՏ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

Պ Ր Ք Ե Ր

ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ « ՀԱՅԲՈՒՍԱԿԸ »

Բոյսերը երկրի մը կենդանի բանաստեղծութիւնն են, եւ կ'ըմբռնեմ որ բանաստեղծ միտք մը՝ ինչպէս է Ալիշան, հաճոյք գտնէ իր սիրած երկրին բոյսերը մեծ փունջի մը մէջ հաւաքելու: Հայքուսակին մէջ կը զգացուի այդ սէրը նկարագրուած իրերուն, այդ տեսակ մը հայրական գուրգուրանքը որով հաւաքողը կը խօսի իր բնավայրին աղւոր ծաղիկներուն վրայ: Այս խանդաղատանքի շնորհ, եւ անոր հետ՝ հաւաքողի ահագին աշխատութիւնը զոր հեղինակը յանձն առած է եւ որուն վրայ գաղափար ունենալու համար, կրնաք գրքին յառաջարկներն մէջ տեսնել ստուար ցանկը հին ու նոր, օտար ու հայ գործերու որոնցմէ օգտուած է, յարգանքի կը մղէ մեզ, գործի մը համար մանաւանդ որ իր տեսակին մէջ առաջինն է:

Այս յարգանքի պարտքը կատարելէ յետոյ, չենք կրնար բարացէից չխոստովանիլ որ գործը ո եւ է հանդամանք չունի գիտական աշխատութիւն մը համարուելու: Դիւրին աշխատութիւն մըն է եւ մտածողի մը անարժան, այդ բոյսերու եւ ծանօթութեանց հաւաքումը ուրիշ գործերու միջև: Դժուարութիւնը նիւթական յոգնութիւնն է այդ ճանճրանալի ժողովուրդին. բայց աղբիւրներու ամենէն կարեւորին պակասը, տեղին վրայ իսկ երկրին բուսականութեան անձնական ուսումնասիրութեան մը պակասը, անկատար կ'ընէ գործը եւ զանի ժողովածուի մը արժէքին կ'իջեցնէ: Հեղինակը, անկարող անձամբ ստուգելու իր ժողոված բառերուն ճշգրտութիւնը եւ անոնց վրայ տրուած ծանօթութեանց

հաւատարմութիւնը, հակասական եւ շփոթ աղբիւրներու մէջ մնացած, անբաւական բացատրութեամբ մը կը շատոնայ շատ անգամ եւ երբեմն ալ կը ստիպուի բառը միայն նշանակելու առանց բացատրութեան. «*Լուսնոս*, նշանակած է բառհաւաք մի առանց բացատրելու որպիսութիւնը »: Աշխատութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար, երբ, այս գեղեցիկ հաւաքումն ընելէ յետոյ՝ պատմական, ուղեւորական, բառհաւաքական գործերու մէջ գտնուած բոլոր բուսական հայ բառերուն, հեղինակը հաւաքածուն գրասանը դնէր ու երթար գաւառները եւ անոնց ճշդութիւնն ստուգէր ժողովուրդին բերնէն իսկ՝ ուր անոնք կենդանի են դեռ: Գործը այսպէսով ոչ միայն անբաւական եղած է, այլ բոլոր սխալներովն ալ լեցուն որոնք անխուսափելի են այս տեսակ աշխատութեանց մէջ. աղբիւրներէն իսկ փոխ առնուած սխալներ, եւ նոյն իսկ ձեռագիրներէ սխալ ընդօրինակութեան սխալներ. հմուտ բարեկամ մը ինծի օրինակ կը բերէր արքեւս բառը որ *srphens* օրինակուած է Ալիշանի գրքին մէջ: Նորայր Բիւղանդացիին քննադատութիւնը որ պատրաստ է հրատարակուելու եւ ուր բոլոր այդ սխալները նշանակուած են, անգամ մըն ալ պիտի ապացուցանէ տեղի վրայ ուսումնասիրութեան անժխտելի առաւելութիւնը գրքերու վրայէ ու սենեակի մէջ աշխատութեան վրայ:

Այդ անձնական ուսումնասիրութեան պակասն է որ հեղինակը ստիպած է շատ անորոշ ու երբեմն տղայական բացատրութիւններով գոհանալը՝ բոյսի անուններուն կից աւանդութեանց մասին: Եւ սակայն բոյսերուն մեծ մասը խորհրդանշանական անուններ ունին, որոնց մեկնութիւնը ժողովուրդին բերանը պտըտող պատմութեանց մէջ միայն կարելի է գտնել, եթէ ճտար բառէ մը նոյնութեամբ թարգմանուած չեն: Արդ՝ նոյն իսկ այդ համբաւաւոր աղբերաց արիւնը, այնչափ գեղեցիկ ծաղիկ որչափ բանաստեղծական անուն, հակառակ երեք երկայն լջերու որ նուիրուած են իրեն, չէ գտած հոն իր անունին գոհացուցիչ մեկնութիւն մը: «*Անունն ալ գեղեցիկ, այլ եւ խորհրդաւոր, եւ դեռ վեճի տակ, արդեօք եղբարց արիւնն նշանակէ՝ ըստ հին եւ մոռացեալ (°) աւանդութեան մի . . . թէ աղբիւրներու արիւնն* »: Կան բառեր որոնք զիցաբանական գոյն մը ունին, ինչպէս *Արեգակն* մայր, *Արեւիկ* իկ, եւն. եւ որոնց մասին Ալիշան բան մը չէ գտած բացատրելու: Գրեթէ միշտ, փոխանակ բացատրութիւն մի գտնելու, կը տեսնենք որ երկու ածական դնելով մէջէն կ'ելլէ. «*Արեգական մայր, — գեղեցիկ անուն, այլ քիչ մ'այլ այլաբանեալ* »: «*Արեւիկա* — վաշելու է կամ խորհրդաւոր հայ անուն մի: » Տղայական չէ՞:

Ու հոս, տխուր բան մը կայ զիտեղու: Մարդ պիտի ուզէր որ եթէ իբր գիտական աշխատութիւն գործը տկար է, իր գրական յատ-

կութիւններովն ինքզինքը ազատէր . աւելի աղւոր չէ՞ր ըլլար արդէն որ Սիւլշան , Նոռագներուն մեծաշունչ բանաստեղծը , փոխանակ հաւաքողի աննշան պաշտօնն ստանձնելու , հայ բուսականութեան երանգն ու բուրումը երգէր փթթումներու լայն քերթուածի մը մէջ : Օ'հ , տտկից շատ հեռու , ոչ միայն բանաստեղծի ճաշակը չենք գտներ Հայքուսակին ոճին մէջ , այլ ոչ իսկ յետին հետքը գրել գիտցող գրագէտի մը : Ինչպէս կարելի է նախ , յամառիլ դեռ գրելու այդ լեզուն որուն մէջ սապէս ֆուազներ կան « Բաժներէս յայտնի կ'ըլլայ որ մեր հրատարակելի Հայկական բուսաբանութիւնը ժողովուած է այսպիսի հաւաքմունքներէ , ի բժշկութեանց , յայլ եւ այլ բնագիւղ եւ հին թարգմանեալ գրոց սրբոց եւ արտաքինոց . . . » :

Եւ յետոյ , փոխանակ արուեստագէտի նրբութեամբ ու դիտունի ճշդութեամբ ծաղիկներուն ձեւը նկարագրելու եւ անոնց վրայ պէտք եղած ծանօթութիւնը տալու , ան ինչ անիմաստ խորհրդածութիւններ են յաճախ որով տեսակ մը ծաղիկներու համար ճառաբանելու կ'ելլէ հեղինակը . « Մանուշակը » , կը գրէ , անուանն նման անուշտի ծաղիկ մի՛ հոտով , համով , գունով , տեղեալ եւ յիշատակօք . վարդի եւ շուշանի գերազանցութիւնը չունի՝ ըստ երեւակայութեանց , այլ եւս աւելի սրտի եւ նուրբ զգացմանց մօտ է » : Վարդին ու շուշանին վրայ սա քանի մը տողերը ծիծաղելի են պարզապէս . « Շուշան . — ծաղիկը գրեթէ անկարօտ է ծանօթութեան , տեսողին եւ լսողին միտքը կը յափշտակէ . եւ որչափ ալ նիւթական բոյս մ'ըլլայ ուրիշներու նման , բարոյական կամ աննիւթական գաղափար մ'այլ կ'ազդէ . ի հնուց ի վեր վարդի հետ ծաղկանց զլիսաւորութիւնը ժառանգած է , իրեւ թագաւոր եւ թագուհի . բայց ո՞րն այս ո՞րն այն . զի ըստ այլեւայլ լեզուաց՝ ոմանք զվարդ թագաւոր գրեն եւ զՇուշան թագուհի , այլք ընդհակառակն . միշտ առաջինն յարմարագոյն գայ : — Իսկ ո՞րն աւելի գերազանց : Հասարակաց վարկն վարդի տուած է այս առաւելութիւնը . սակայն երբ յիշուի որ հինք Աստղեան կ'ընծայէին դայն՝ տափանաց դիցուհւոյն , իր յարգն ու վարկը կորսնցունէ քրիստոնեայ մտաց առջեւ , որ անոր փոխարէն զՇուշանն համարեն օրինակ ողջախոհութեան եւ կուսութեան . . . » : Անիմաստ չէ՞ այս բաղդատութիւնը , եւ իր ցեղը չհասկնալ չէ՞ (նոյն իսկ եթէ վայրկեան մը լրջութեամբ նկատենք բաղդատութիւնը) վարդին գերազանցութիւնը վէճի տակ դնել քրիստոնէական պատճառներու համար , այն ցեղին որ վարդավառն ունի , որ իր լեզուն ամենէն անուշ բացատրութիւնները , իր անուններուն ամենէն սիրունները վարդէն առած է , որուն համար Ծաղիկը վարդն է , ինչպէս պլպուլը՝ Թռչունը :

— Այս ֆուազէն յետոյ , պէտք կը զգամ Հայրունիին Շուշանը

անգամ մըն ալ կարգալու՝ բանաստեղծ Ալիշանին համար ունեցած հիացումն անեղծ սահելու համար :

* * *

Պատրանք մըն ալ զոր ունեցայ Հայքուսակէն , գործին յուր շտաբարութենէն յետոյ , ժողովուած բառերուն մեծ մասին տգեղութիւնը եղաւ : Այդ ժողովուրդէն՝ որուն երգերն իր բանաստեղծական զգացման քնքուշ փափկութեանը համոզեր էին զիս , կը սպասէի որ սիրուն անուններ դային ծաղկի , բոյսի եւ խոտի , միամիտ ու գողտրիկ բառեր , պատկերալից , նմանութիւն մը , աւանդութիւն մը կամ հին յիշատակ մը մարմնացնելով , ու ներդաշնակ մանաւանդ : Եւ այդ յոյսս կ'արդարանար արդէն լսած շատ մը ծաղկի անուններովս որոնք բոլորն ալ սիրուն էին : Օր մը , դաշտի մը մէջ , Մշեցիէ մը՝ տեսնուած ծաղիկներուն անունն հարցուցի , եւ ըսած բոլոր անուններն ալ , (բարձուկենակ , մեղրածածուկ , աստղիւռ ,) ազատ էին : Հայքուսակին մէջ գտայ այդ սիրուն անուններէն բաւական թուով , բայց ո՛րչափ աւելի բազմաթիւ , որչափ աւելի ստուար քանակութեամբ տեսայ հոն անճոռնի բառեր , անհաւատալի բառեր որոնք ծաղկի գաղափարին դէմ կը հայհոյեն : Կան աններդաշնակները , կան ծիծաղաշարժները եւ կան պարզապէս զգուշիւները : Եւ սա ըսեմ որ գրքին կէսը կը բռնեն անասունի անուններով չինուած բոյսի անունները : Բոլորն ալ հոն են , գոմի , տան եւ դաշտի , անասունները մանաւանդ , էջը , ձին , կովը , եզը , հորթը , շունը , ջորին , արջը , գայլը , գառնուկը , գոմէշը , գորտը , օձը , նոյն իսկ ուղտը եւ , մինչեւ անգամ փիղը . « Գոմշու կոտոշ , գայլու ականջ , գառնադնակ , եզան ազի , հորթու փիթ , շնխար , օձի քուր , փղի ականջ , նոխազի մօրուֆ , մկան ծիրտ , ձիու ըղունգ , կախու տոտիկ , կասուռի կօշիկ , դեռ ամերով՝ եթէ կ'ուզէք՝ այս օրինակներէն . ամենէն մեծ տեղը կը բռնէ էջը , իշաքուր , իշառուտոյտ , իշախոռն , իշածոթրիւն , իշաշինգղ , եւն :

Կը զգամ որ երկրագործ ժողովուրդի մը բոյսերն են ասոնք , որ իր կեանքին ամենէն մօտիկ եղող անասուններուն անունները կը սիրէ տալ իր ամէն օր տեսած բոյսերուն՝ ձեւի նմանութեանց համեմատ , եւ որ այդ անուանակոչութեանց մէջ շատ անգամ փափկութիւն կամ ամօթխածութիւն ունենալէ հեռու է (կարգալ այս մասին՝ մեր Պիծակեան բարեկամին քրոնիկը) : Բայց վերջապէս , այս անասուններու արշաւանքը բուսական աշխարհին մէջ , զիս կը նեղացնէ՝ պղծումի մի պէս : Ապահովապէս աստուծոյ ճիշտ անուններու մեծագոյն մասը՝ ժողովուրդին լեզուին մէջ , ինչպէս են Հայքուսակին մէջ . ես կը հաւատամ միշտ որ ժողովուրդին բերնին մէջ , բանաստեղծական բառերն են որ աւելի մեծ թիւ

կը կազմեն. եւ այս տգեղ բառերն ինծի դուրսէն եկած, օտար բառի թարգմանութիւն կը թուին. ասոնցմէ շատը արդէն բժշկարաններէ առնուած է, որոնց մէջ բառերը մեծ մասամբ օտար բառերու վրայ ձեւուած է. եւ երբեմն տեսայ որ Հայքոռնակին մէջ, այս տեսակ բառերու քով, ուրիշ հայերէն բառ մըն ալ կար, աւելի սիրուն, ա՛տ է բուն հայ անունը. դո՛նէ ես այսպէս կ'ուզեմ հաւատալ: Առանց այսպիսի հաւատքի մը ահաւելի է տպաւորութիւնը. տպաւորութիւնն է մարդու մը որ բուրաստան մը մտնելու յոյս ունէր, եւ ախոռի մը մէջ կը գտնէ ինքզինքը:

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

ԽԱՒԱՐԻՆ ՄԵՋ

« Հեռո՞ւ է տակաւին »:

« Տահա երկու տահաք կայ, աղբրուկ » կը պատասխանէ միամիտ ընկերս, բան մը չի հասկնալով ներքին յուզումէս, որ ձայնիս դող մը, անսովոր հատկութեւ մը կուտայ: Պօրաւիճի հանքերը կ'այցելեմ: Տասնհինգ օր չէ եղած տակաւին Բէշլիշտաղին ելլելս: Լոյսերուն մօտի անհունը ծծելէ ետքը գերեզմանին խաւարը կը հետաքրքրէ զիս: Նպատակը կ'իրագործեմ:

Հինգ րոպէն անգամ մը հարցումս կը կրկնեմ եւ ամէն անգամուն ալ ընկերս կը խաբէ զիս: Ծամբան՝ ձանձրացած կեանքի մը երկայնութիւնը ունի:

Բլուրի, առուի, հեղեղատի, թուփի, մացառի միօրինակութիւնները կտրել անցնելէ ետքը, վերջապէս՝ « Եկանք » կ'ըսէ ընկերս: Մէկ երկու զիրար գրկած բլրակներու վրայ՝ գիւղի մը տնակները՝ իրարու անձանթ պանդուխտներու պէս հոս հոն ցրուած են: Խեղճ ու կրակ բաներ են: Խրճիթէ տարբերութիւն չունին գրեթէ: Ոմանք ծերացած մարդու մը պէս մէկ կողմին վրայ ծռած, ոմանք ժայռի մը վրայ հանգչելու համար ծալապատիկ եւ ոմանք ալ բլուրն ի վեր շտապով ելլողի մը երեւոյթն ունին: Հէ՛ք պանդուխտի տնակները: Սա ծառերուն ետեւ խրճիթ մը կայ: Կեանքիս մէջ ատկէ ողորմուկ բան տեսած չունիմ: Դուռ չունի: Երկու պատուհան որ գանկի մը աչքի ծակերուն կը նմանին: Եւ ծխանին սուր ծայրին մուխի աւանդական ոլորտը. վերջապէս, մէկ խօսքով, կանանչներու տակ պահուած կմախք մը որ սիկառ կը քաշէ. այնչափ սոսկալի: Դրան քովէն կ'անցնիմ: Հեռաւոր,

պայծառ երկինքի մէկ զաւակը, քուրջերու մէջ պլլուած մանկամար-
դուհի մը կը տեսնեմ: Քովը մերկ մանուկ մը կայ՝ որ թեւազուրկ
հրեշտակի կը նմանի: Տեսքին սարսուռէն ետքը՝ անգութ մտածման
սարսուռը . . .

Քայլերս շոգիին ձայնին կը դիմեն: Կը հասնիմ վերջապէս առաջին
հանքը: Երկաթէ չորս ձողերու վրայ կախուած երկաթէ կողով մը կայ:
Ելնարանն է: Դրան քով մարդ մը կայ: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար՝ եթէ
ըսէի դեղին մոմէ շարժուն արձան մը: Մութին կեանքը այս տեղէն
կըսկսի: Գերազոյն յուզման մը տակ եմ: Ականքս իրարու կը զար-
նուին: Խորունկէն անորոշ ձայներ կը լսեմ: Վիհին մէջ պտըտող երգերու
կտորներ եմ: Հառաչի բեկորներու կը նմանին՝ զորոնք Մթութիւնը
Լոյսին կը մուտայ, եւ Լոյսը չի՛, չի՛ լսեր . . .

Կը նետուիմ ելնարանին մէջ եւ վար կ'իջնեմ: Միօրինակ եւ արա-
գուկ վայրէջք մը: Քանի մը վայրկեան ետքը լոյսէն 650 մետր վար
քարուտ հողի մը վրայ կը կոխեմ, որ քայլերուս տակ չոր տերեւի պէս
կը խշրտայ: Հեռուէ հեռու կանթեղներ կը պտըտին, կը պլլան: Խորունկ
եւ կանոնաւոր աշխատութիւն մը կը տիրէ: Ընկերս կ'առաջնորդէ՝ զիս
սրահէ սրահ եւ պատերուն տձեւ եւ այլանդակ պատկերները պարեւ
կը սկսին:

Հինգ րոպէէն արդէն լոյսը կարօտցած եմ: Անհանգիստ կըզգամ
ինքզինքս: Շոգեշարժ մեքենան երկու խոշոր բազուկներով անիւ մը կը
դարցունէ: Մեքենային քովը ճիշդ ծերացած՝ ալեւոր գործաւոր մը կը
տեսնեմ. որ մրտած վարտիք մը հագած է միայն:

Գործաւորին կը դառնամ եւ կ'ըսեմ: « Պապա՛, ազէկ աս երկաթ-
ները չեն մաշիր»: Գործաւորը ծուռ եւ վշտալից կը նայի ինծի եւ իր
երկու կմախուտ բազուկները երկարելով « Էտա էրկաթը էսոնք մաշե-
ցուց, էսոնց պէս հարուրներ ալ կրնայ մաշեցնել » կ'ըսէ: Կը սոսկամ:

Մեծ սրահին մէջ գործաւորներու երկար գիծ մը կայ. մսոտ,
թիւինեղ, կայտառ. քառասունէն աւելի կը համրեմ, բոլորին ալ տարիքը
25—30ի մէջ կը խաղայ: Ասոնք ջկւրին մէջ կը լուսնան հանածոն՝ աւե-
լորդ նիւթերէ մաքրելու համար: Ամէն մէկուն առջեւ կանթեղ մը կը
վառի, որ հին ատեն շիրիմներու առջեւ վառած ճրագներուն տխրու-
թիւնը ունի: Սրահին մուտք մէկ կողմը՝ հիւղակ մը կ'երեւայ: Ընկերս
կ'ըսէ թէ հազ ծեր գործաւոր մը կայ, որ քանի տարիներէ ի վեր հան-
քէն դուրս չելեր: Այդ մարդն ալ տեսայ. ինծի համար ամենէն տար-
օրինակը մարդերուն, որ արշալոյսը ալ չի կարօտնար՝ գարունը տես-
նել չ'ուզեր, ծաղիկը չի սիրեր: Իր նայուածքն ալ մարած է խմացա-
կանութեանը պէս, նուաղ, անմտադիր, անորոշ:

. . . Յանկարծական լուսթիւն մը կը դամէ զիս եզած տ'եղս: Եւ

այդ լուծենէն ետքը քառասունը միասին ժողովրդական մեղմ ու տխուր երէ : մը կ'երգեն հիմա . պատերը դողալ կը սկսին : Ձայնը իր լացող ելեւէջներով կը տարածուի նիւղին ամէն կողմը եւ կը դառնայ արձագանգներով — չոր պատերուն զարնուելով զինովի մը պէս : Յանկերգը սա էր : « Կեանքըս մթութեան մէջ, մայրիկ , Սիրտս քու քովը . . . » Յանկերգը երգողը մանուկ մըն է : Երկու աչքերը կոյր՝ տասնամեայ աղջիկ մը : Եւ վայրկեան մը դադարէ ետքը նորէն հաստ ու սուր ձայներ խառն ի խուռն , որ կը լացունեն զիս անդիտակցօրէն : Ծրագս բռնած՝ մինակ՝ կը քալեմ : Սմայի ճամբայ մը : Մութը ճրագին առջեւէն՝ հեւալով կը փախչի : Ա՛լ դործաւորներուն ձայնը չեմ լսեր : Վախնալ կը սկսիմ : Եկեղեցիի Սնծանօթին առջեւ եթէ զիս դիակի մը հետ մինակ թողուն , այնչափ չեմ վախնար : Սակայն ես ստորերկրեայ լուծենէն աւելի ահաւորը կը ծանչնամ , տառապող էակին լուծիւնը , որ դիակին լուծենէն ահաւոր է :

Ալ չեմ սպասեր եւ ետ կը դառնամ : Կոյրը կ'երգէ տակաւին : Խեղճ աղջիկը իր մօրը տուած մութ կեանքը՝ մութին մէջ կ'ապրի : Ձէ՛ , կը սողա՛յ . . .

Եւ նայուածք մը նետելով դեզին դէմքերու , դալկահար կանթեղներու եւ կոյր մթութեան վրայ , որ անորոշ խառնուրդ մը կը կազմեն . ա՛լ չեմ սպասեր եւ կը նետուիմ ելնարանին մէջ , վերանալու , յափրանալու կէսօրին արեւովը , դիտելու նորէն ամպերուն մէջի կապոյտը . լեցուած ահաւոր սեւեռուն գողափարովը վերջին մութ անդունդին . ուր մարդ առանց արշալոյսի եւ առանց երգի պիտի սպասէ յաւիտեան : Ու վերերթիս մէջ , կը փափաքէի , որ յաւերժ երկարէր վերելքը : Վեր ամպերէն ու կապոյտէն , մինչեւ արեւի ու երջանկութեան աշխարհը , ուր տարակոյսը եւ կասկածը չի մթադնէին կեանքը . որ կո՛յր կը պտըտի հողագունտին վրայ եւ կո՛յր կ'անցնի աշխարհէն . . . :

ԴՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԷՆ

Իզմիրեանց Կսակին Հանգեսը .— Մեծ քալ մը Հայ Գրականութեան մէջ :

Յունիս 25 Հինգշաբթի օրը կատարուեցաւ Իզմիրեանց հանգէսը : Գիտէ՞ք ինչ բան է Իզմիրեանց հանգէսը : — Ձեք գիտեր :

Իզմիրեանց անունով մէկը կար ստենով , որ մարդասիրական զգա-

ցումներով լեցուած, ապիկարներուն, անծանօթներուն եւ աննշաններուն վրայ կը խղճար: Մտածելով որ խելք ունեցողները, զրաւանութեան, ինչպէս ամէն բանի մէջ, ինքնին կը յաջողին, որոշեց գումար մը ձգել որ գէշ գրողներուն յատկայուի: Քանի որ, կը խորհէր բարերարը, տաղանդ ունեցողները համարու կը վայելեն, չունեցողներն ալ գտնէ ստակ վայելեն: Յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, որ անկից ի վեր խնամքով կը գործադրէ այս բարեգործական կտակը: Կարծեմ սկիզբէն ի վեր, միայն երկու երեք անգամ սխալած են՝ շնորհքով գործեր վարձատրելով: Բայց կարելի՞ է չխոստովանիլ թէ այդ մէկ քանի ցաւալի սխալները ինչ մեծ առաւելութեամբ փոխարինած են՝ ամէն տարի ոսկեւիայլ շրջանակի մը մէջ մեզի ներկայացնելով չլուած անուններ եւ գործեր՝ որոնք ամէն կերպով արժանի են մեր արգահատանքին: Եւ ահա ամբողջ պատմութիւնը:

Ասիկա տարուէ տարի կը կրկնուի: Ամբողջ տարին կը մոռնանք կտակին գոյութիւնը: Յանկարծ որ մըն ալ, լրագիրներուն մէջ կը կարդանք որ Իգմիրեանց հանդէսը պիտի կատարուի: Կ'ելլենք կ'երթանք: Կրօնականներու, դասատուներու, գրագիրներու եւ խմբագիրներու բազմութիւն մը կը գտնենք, ու մէջտեղը, Իգմիրեանց կտակին յանձնախումբը՝ սեղանի մը շուրջը: Մկրեան Հայրը ոտքի վրայ է եւ կը կարդայ ներկայացուած գործերուն վրայ գրուած քննադատականները: Դրեթէ ամէն անգամ քսան բաւ կը պատահի որ Մկրեան հայրը չի կըրնար կարդալ, ահռելի ծամածռութիւններ կ'ընէ զէմքի, եւ եթէ մէջէն չելլէ, քովինին կը հարցընէ: Դիտած եմ որ գրողներուն անունը այդ բառերէն է միշտ: Այնչափ քիչ ծանօթ անուններ են որ. . .

Այս տարի ներկայացուած գործերն էին 1. Ազդարար Ժէ, ԺԸ, եւ ԺԹ դարուց պատմութեան Կովկասու, հեղինակ Պրապորշչիկ Պ. Ռոստոմ բէկ Եզնկեան Հաղբատեյի, 2. Դիւան պատմութեան, Գ. Դիրք, Սիմէոն Կաթողիկոսի յիշատակարանը, հրատարակիչ Դիւտ քահանայ Ազանեանց, 3. Ծագումն հայ ստոյգ, հեղինակ Տր. Ն. Տաղաւարեան, 4. Տուրակ հայերեւն ձեռագրոց ի Թուրքիա, կազմակալ Տրդատ Վ. Պաւեանէ: Ասոնց մէջէն Պրապորշչիկ Պ. Ռոստոմ բէկ Եզնկեան Հաղբատեյիին անունն էր որ Հ. Մկրեան քովինին հարցուց: Եւ իրաւունք ունէր:

Դիւտ քահանան որ մրցանակին երեք քառորդը առաւ, մեզի անծանօթ էր, ճիշդ կտակին պահանջմանց համաձայն: Տր. Ն. Տաղաւարեան, լսելովին անծանօթ չէր. գիտէինք որ բժիշկ է, թէ նոյն իսկ Մարդակազմութեան գիրք մը թարգմանած է, բայց իր բանասիրական կարողութիւններուն վրայ տեղեկութիւն չունէինք: Եւ անշուշտ, շատ խելացի դատողութեամբ մը, իր քիչ մը ծանօթ ըլլալուն համար էր որ մրցանակին մէկ քառորդ մասը միայն տուեր էին իրեն:

Քննադատութեանց մէջ ուշադրութիւնս պրաւեց Մանկունի եպիսկոպոսինը, որուն յանձնուած էր Ազդարարը: Քննադատը ըսելէ յետոյ թէ գործը գրուած էր «սխալ հայկաբանութեամբ եւ ճամարտակ լեզուով», այնպիսի ոճով մը կը գրէր որ քննադատուածէն շատ տարրեր չէր: «Այս գործը, կ'ըսէր տեղ մը, կը խօսի պատմական, հնագիտական, էջմիածնական եւ դրամական նիւթերու վրայ. . . : Էջմիածնական եւ դրամական, զուարճալի չեն քովէ քով:

Եղիշէ Վ. Դուրեանի նամակը (նամակ մըն էր, ո'չ քննադատու-

թիւն), ամենասիրուն հեղինակութիւն մը կը պարունակէր: «Շատ ուրախ ենք, կը գրէր, որ յարգելի տօթթէօրը իր բժշկական զբաղմանց մէջ ատեն կը գտնէ բանասիրութեան ալ հետաքրքրուելու»: Եւ Մկրեան Հայրը այդ տողերը հանդիսաւոր ձայնով մը կարդաց, ներքովի մը պէս: Իր ընթերցման մէջ դրած շեշտէն յետոյ, չզարմացայ երբ մրցանակ տուին այդ անադիտի աշխատութեան:

Խեղճ Իզմիրեանց:

* * *

Հայ գրականութիւնը մեծ քայլ մըն ալ առաւ այս օրերս: Հայ-թուրասկը պիտի յեղաշրջէ նկարագրական սեռը Հայոց մէջ. Այլ եւս, ինչպէս գրեց Արփիարեան, յաւիտենական վարդէն, շուշանէն, մանիշակէն ու յասմիկէն պիտի դատուինք ու նորանոր ծաղկի անուններու ծանօթացմամբ, պիտի ճոխացնենք մեր գրականութեան դաշտանկար-չային մասը, աւելի ընդարձակ եւ աւելի իրապաշտ պիտի ընենք զայն: Դատեցէք սա նկարագրական հատուածէն, զոր գրասէր մը, օգտուելով Հայթուասիին նոր բառերէն, փորձած է, գոյներու եւ բուրմանց ճորութեամբ մը, որուն նմանք իրան տեսնուած չէր մինչեւ հիմա:

Կտորը ձօնուած է առ Արփիարեան.

« Իրիկուան ստուերներն արդէն իջեր էին, եւ աղօտացած պարտէզին մէջ գորտան-քաքերն ու իշտուռուկները օդը կը խնկէին: Վերջալոյսի նուաղիւտ ցօրքերուն տակ, խօտերուն ծոցէն խրոխտ կանգնումով մը կը ցցուէին իշու-խիարներն ու ջորու ծիծերը: Հեռո՛ւն, տփգունած երկնքին վրայ մեղամաղձօրէն կը նկարուէր մենաւոր զօրայի ծառ մը: Ու հոգին վրայ զլուխին կախած, քնանալու ձեւ մը ունէին կատուի պոչերը, իշու-մառուները, մամուռ ոլիւներն ու շան շուրիքները: Զեփիւռ մը ելաւ, ու թեթեւ շարժումով մը, քաքնաջները, տուստումները, քօքոռոջներն ու ձռձռիկները սարսուացին, եւ հծծին մը ելաւ իշկուրկուրաններուն թաւուտէն. . . »:

Ըսելիք չի կայ. հայ գրականութիւնը քայլ մը առած է:

Օ. ՊԻՄԱԿԵԱՆ

ԱՐՄԱՇԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՈՒՆՁՔԸ

Արմաշ այս օրերս ազգին նուիրեց իր առաջին վարդապետները: Մեզի համար այս դէպքը կարեւոր է, եւ շատ տարբեր սովորական ձեռնադրութիւններէ, անո՛վ որ միայն կրօնքի մարդիկ չեն մեզի ընծայուածները, այլ մանուսանդ ուսումնասիրութեան մարդիկ: Եղիշ վարդապետ Դուրեանի աշակերտները իրենց վարպետին գործը շարունակողներ, ճիւղաւորողներ եւ ընդլայնողներ պիտի ըլլան: Ուրախ պիտի ըլլայինք եթէ իրենց թեզերը, որոնց մէջ հայ հին մատենագրութեան մեծագոյն դէմքերը ուսումնասիրուած են, հրատարակուէին փութով: — Մեր սրտագին շնորհաւորութիւնները այդ վեղարով գորգէտներուն:

ՍՈՎԱՃԵԱՆ՝ ԵՐԳԱՀԱՆ

Հայրենիքի մէջ կը կարգանք որ Վահրամ Սըվաճեան, քանի մը ծանօթ երաժիշտներու ընկերակցութեամբ, ընտանեկան նուազահանդէսի մը մէջ, զարնողի յաջողութենէ մը յետոյ, ունեցեր է երգահանի յաջողութիւն մըն ալ, իր հեղինակած մէկ իսկատիւ կտորը ածելով դաշնակի վրայ:

Կը շնորհաւորենք մեր բարեկամին մուտքը երաժշտական արտադրութեան մէջ, եւ կը սպասենք այն օրուան ուր բանաստեղծ-երաժիշտը մեզի երգեր, մեզի նոյն իսկ երգախաղեր յօրինէ, իր երաժիշտի բանաստեղծութեամբը գրուած եւ իր բանաստեղծի երաժշտութեամբը եղանակուած:

Շնորհակալութիւններ՝ մեր բարեկամ Բիէն Բիյեաւ բանաստեղծին որ հաճեցաւ Փրանսական Mercure de France հանդէսին մէջ, կենսագրական ու քննական ծանօթութեամբ մը, հրատարակել հաւաքածոյ մը Ծաղիկի խմբագրատեղին բանաստեղծութիւններէն: — Շնորհակալութիւններ՝ Վիեննացի Հերման Պար գրագէտին, որ իր Die Zeit հանդէսին մէջ Mercureին հիւրընկալուած կտորներուն թարգմանութիւնը հրատարակելու համար — սիրուն ու անակրկալ նորութեամբ մը, — հաճեցաւ արտօնութիւն ուղել մենէ:

Պ. Բիէն Բիյեարի, զոր իրր դասախօս վայելելու բաղդն ունի քաղաքիս հայ վարժարաններէն մէկը, բանաստեղծական ու քննադատական արտադրութեանց մասին ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը պիտի նուիրէ Ծաղիկ իր մօտակայ մէկ թիւին մէջ:

Թերեւս աւելորդ չըլլայ իմացնել մեր ընթերցողներուն թէ Գրիգոր Նարեկացիի վրայ ուսումնասիրութիւնը, որ Ծաղիկի մէջ երեցաւ, Փրանսերէնի վերածուած պիտի հրատարակուի Mercure de Franceի մօտակայ թիւերէն մէկուն մէջ, մեր մեծ բանաստեղծին քանի մը աղօթքներուն թարգմանութեան հետ:

ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐՈՒՆ

Ծաղիկի նախկին շրջանէն մնացած բաժանորդներուն տարելըջանը կ'աւարտի այս թիւով: Կը խնդրենք այդ բաժանորդներէն որ եթէ կ'ուզեն շարունակել մեր թերթին ստանալ, փութացնեն մեզի ուղարկել, նոր բաժանորդագինը:

Այս առիթով, կը խնդրենք մեր այն գործակալներէն ու բաժանորդներէն ալ որոնք դեռ չեն վճարած՝ բաժանորդագները հասցնել մեզի՝ եթէ չեն ուղեր որ թերթին ուղարկը դադրեցնեն:

1875

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
CHICAGO, ILL.
JAN 10 1875

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
CHICAGO, ILL.
JAN 10 1875

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
CHICAGO, ILL.
JAN 10 1875

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

ԾԱՂԻԿԻ տարեկան բաժանորդագինն է 30 ղրուս Պոլսոյ համար եւ
40 ղրուս գաւառներու համար : Բաժանորդագինը կանխիկ վճարելի :
10 բաժանորդ գնողին մէկ տարեկան ԾԱՂԻԿ ձրի կը ղրկուի :
ԾԱՂԻԿ ազդեք կ'ընդունի :
Ամեն նամակ եւ գրութիւն ղրկել առ

ԱՐՇԱԿ ԶՅՊԱՆԵԱՆ

ԾԱՂԻԿԻ գրասենեակը, Չագմագըրլար, Յակոբեան խան, քիւ 9,
Արամեան տպարանի կից :

Գին 2 Ղրուշ